ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

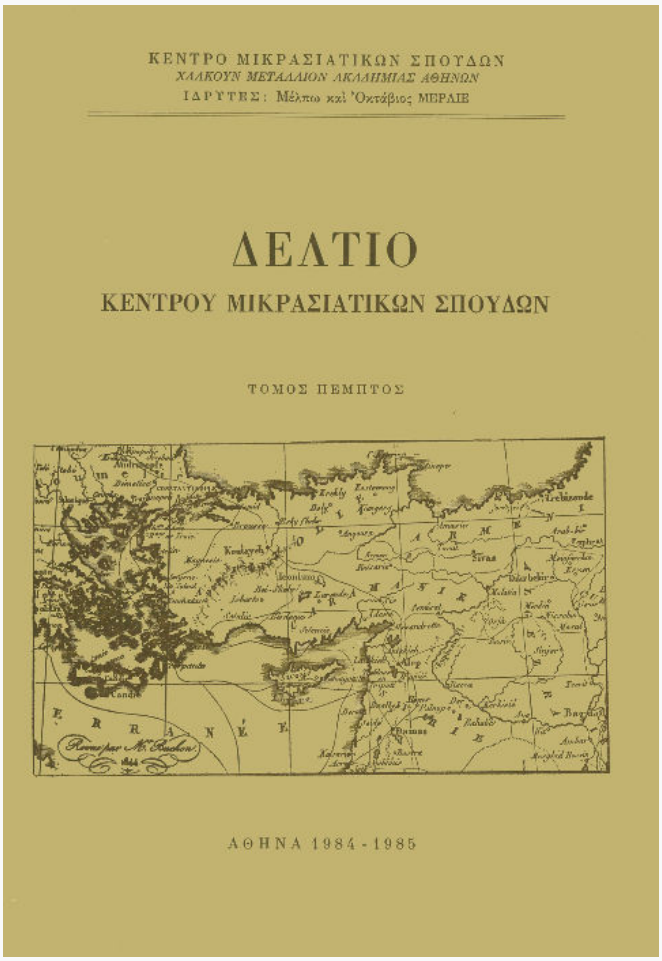

Φιλίππου Αριστοβούλου ανθολόγιο: Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: 10.12681/deltiokms.211

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (1985). Φιλίππου Αριστοβούλου ανθολόγιο: Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, *5*, 187–239. https://doi.org/10.12681/deltiokms.211

ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ
ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ
Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης 1853-1856

I

«Σεβασμοῦ καὶ πολλῆς τιμῆς ἄξιος ἦτο Φίλιππος ὁ Ἀριστόβουλος. Ἐκ τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Νεαπόλεως ἦλθεν εἰς τὴν ἐν Χάλκῃ Σχολήν, καὶ τὸ πτυχίον λαβὼν τῷ 1856, ἀριστεύων ἐν τοῖς μαθήμασιν, ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν εἰκοσιπεναέτης σχεδόν, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ὁμοθρήσκων ἐν Νεαπόλει = Νὲβ-Σεχίρ. Ἐδίδασκεν ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη ἐκεῖ, ἀγαπώμενος ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν. Ἐκήρυττε καὶ τὸν Θεῖον λόγον τεσσαράκοντα ἔτη, τιμώμενος ὑπὸ τῶν ἀκρατῶν. Ὑπεστήριζεν εἰς τὸ μετζλῆσι –τὸ διοικητικὸν συμβούλιον– τῆς ἐπαρχίας, ὑπερασπίζων, τὰ δίκαια καὶ συμφέροντα τῶν ἑλλήνων ὀρθοδόξων, παρατόλμως πολλάκις ἐξασκῶν τὸ καθῆκον»...«Ἐδίδαξε καὶ ἐκήρυξε τεσσαράκοντα σχεδὸν ἔτη, λαϊκὸς ὤν, ἀλλὰ φέρων τὴν καλογηρικὴν περιβολήν. Ἐξέδωκε καὶ μετάφρασιν τοῦ *Γεροστάθη* τοῦ Μελᾶ (Λέοντος) εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν δι' ἑλληνικῶν χαρακτήρων, Ἠθικὰς Ὁμιλίας εἰς τὰς ἀποστολικὰς περικοπὰς τῶν Κυριακῶν, καὶ εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἀλήθειαν* (τ. Β΄ σ. 554 κ.ἑ.) τὴν βιογραφίαν τοῦ Θεοκτίστου μητροπολίτου Χαλεπίου ὃν ἔσχε προστάτην καθὸ θεῖον ἐκ πατρός, ὑπογραμμὸν καὶ κηδεμόνα. Καὶ ἐγένετο διὰ βίου παντὸς ὁ Φίλιππος κήρυξ καὶ διδάσκαλος πίστεως ἐλπίδος καὶ ἀγάπης, ἀπεβίωσε δὲ κατὰ Αὔγουστον 1903»...

Τὸ κείμενο αὐτό, τὸ πληρέστερο βιογραφικὸ σημείωμα ποὺ ἔχει συνταχθεῖ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα γιὰ τὸν Φίλιππο Ἀριστόβουλο, ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γεδεών. Ἴσως νὰ τὸν γνώριζε καὶ προσωπικά· τὸν ἀναφέρει πάντως ὡς «σχεδὸν σύγχρονό»[1] του. Μάλιστα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστόβουλου, στὰ σαρανταήμερα ποὺ ὀργάνωσαν στὴ Ζωοδόχο

1. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου*, Ἀθήνα 1932, σ. 103-105 καὶ 102 ἀντίστοιχα.

Πηγή, στὸ Μπαλουκλί, οἱ παλιοὶ μαθητές του ποὺ βρίσκονταν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Γεδεὼν ἐκφώνησε τὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο[2].

Μιὰ δεκαετία ἀργότερα, σὲ ἔντυπο τοῦ 1912, ὁ Φ. Ἀριστόβουλος βιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Στ. Ι. Λεοντιάδη στὰ καραμανλίδικα[3], τὸ ἄλλο γλωσσικὸ σκέλος τῆς παιδείας στὴν ὁποία μετέχει. Οἱ βιογραφήσεις αὐτὲς μᾶς βοηθοῦν νὰ συλλάβουμε ποιὰ θέση κρατοῦσε ὁ Ἀριστόβουλος στὴ λογιοσύνη τοῦ καιροῦ του καὶ τῆς ἐπαρχίας του: μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀποδεσμεύσουμε, πιὸ ἀποτελεσματικά, ἱστορικὲς πληροφορίες ἀπὸ δύο αὐτοβιογραφικὲς μαρτυρίες ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ ἴδιος: τὴν προσωπική του ἀνθολογία, «Συλλογὴ διαφόρων ἀξιοσημειώτων» τὴν ὀνοματίζει, ποὺ κατάρτισε ἐνόσο ἦταν φοιτητὴς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης (1853-1856), καὶ τὸ σῶμα τῶν ἐπιστολῶν του (1852-1903).

Ὁ Φίλιππος Ἀριστόβουλος γεννήθηκε στὰ τέλη τοῦ 1832 στὸ Νέβσεχιρ, τὴ Νεάπολη τῆς Καππαδοκίας. Οἱ γονεῖς του ὑπῆρξαν φυσιογνωμίες διακεκριμένες γιὰ τὴν κοινωνία τους· δέχεται, πολὺ νέος, λόγιες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ οἰκογενειακό του περιβάλλον· ἡ μεριὰ τοῦ πατέρα του συγγενεύει μὲ κληρικοὺς καὶ δασκάλους. Συγκεκριμένα, θεῖος του εἶναι ὁ Συμεὼν ὁ «παιδονόμος», ποὺ ἄφησε τὴ φήμη καινοτόμου δάσκαλου στοὺς μεταγενέστερους καὶ ἵδρυσε μιὰ ἰδιωτικὴ σχολὴ τὸ 1814, στὸ Νέβσεχιρ. Θεῖος του ἦταν ἐπίσης καὶ ὁ ἱερομόναχος Θεόκτιστος, μετέπειτα μητροπολίτης Χαλεπίου, ποὺ φέρεται ὡς πρῶτος δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς κοινοτικῆς σχολῆς τοῦ Νέβσεχιρ γύρω στὰ 1805[4]. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του εἶχε καταβολὲς ἐκκλησιαστικές· μάλιστα ὁ παππούς του, ὁ παπα-Γρηγόρης, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀνέλαβε καὶ τὴ διαπαιδαγώγησή του[5]. Γύρω στὰ 1839 διδάσκεται τὰ γράμματα κοντὰ στὸν δάσκαλο Ἰωάσαφ, ἀπὸ τὴ Μουταλάσκη, κοντὰ στὴν Καισάρεια. Ἀργότερα, ἡ χειραφέτηση ἀπὸ ἕναν ὁλόκληρο κόσμο ποὺ ἀφήνει πίσω του, καὶ ἡ νέα πατρίδα, ἡ Κωνσταντινούπολη: ὁ Θεόκτιστος τὸν καλεῖ κοντά του ἀπὸ τὸ 1842· ὁ

2. Βλ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 23 (1903), σ. 426. Ὁ λόγος δὲν περιλαμβάνεται στὸ Χ. Γ. Πατρινέλης, *Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών*, Ἀθήνα 1974. Νὰ ἐλπίσουμε ὅτι λανθάνει.

3. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον Ἀστὴρ 1913*, Κωνσταντινούπολη 1912, σ. 138. Πολλὰ ἀνάλογα κείμενα παραμένουν ἀθησαύριστα γιὰ τὴν ἔρευνα λόγῳ τῆς καραμανλίδικης γραφῆς τους. Χάρη στὴ βοήθεια τῆς συναδέλφου Εὐαγγελίας Μπαλτᾶ μπόρεσα νὰ χρησιμοποιήσω τὶς πληροφορίες –ἀπὸ πρῶτο χέρι– τοῦ δημοσιεύματος, καὶ γι' αὐτὸ θερμὰ τὴν εὐχαριστῶ.

4. *Ἑκατονταετηρὶς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐφορείας τῶν Ἑλληνικῶν Σχολῶν Νεαπόλεως Καππαδοκίας, 1820-1920*, Κωνσταντινούπολη 1920, σ. 48.

5. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον Ἀστὴρ 1913*, ὅ.π., σ. 138.

ἴδιος βρίσκεται ὡς ἀρχιερατικὸς προϊστάμενος στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας Ἐλπίδος τοῦ Κοντοσκαλίου. Ἐκεῖ, δεκάχρονος πιὰ ὁ Ἀριστόβουλος, μαθητεύει πρῶτα κοντὰ στὸ θεῖο του καὶ ἀργότερα φοιτᾶ στὴν Ἀλληλοδιδακτικὴ σχολή, στὸ Κοντοσκάλι. Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Θεόκτιστου, τὸ 1848, συνεχίζει γιὰ ἕνα χρόνο τὶς σπουδές του στὴ σχολὴ τοῦ συμπατριώτη του, Γεωργίου Ραφάνη, στὸ Φανάρι. Στὰ δεκαοκτώ του χρόνια, ἔχοντας ὁλοκληρώσει ἕνα πρῶτο κύκλο σπουδῶν, κι ἔχοντας θητεύσει σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μικρὲς ἑστίες παιδείας ποὺ μποροῦσε νὰ τοῦ παρέχει ἡ γεωγραφικὴ μοίρα καὶ ἡ ἱστορικὴ στιγμὴ στὴν ὁποία τοῦ δόθηκε ἡ ζωή, μὲ τὴν ἀρωγὴ τοῦ καινούριου μέντορα καὶ προστάτη, τοῦ Παΐσιου μητροπολίτη Καισαρείας, μπαίνει στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης. Ἀπὸ τὸ νησί, λοιπόν, ἀρχίζει νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς συντοπίτες του, ἀλληλογραφώντας μαζί τους[6]. Μὲ τὸν ἴδιο ἄλλωστε τρόπο ρυθμίζει δοσοληψίες του μὲ Κωνσταντινουπολίτες γνωστούς του ἀφοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γίνεται τρόφιμος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, αὐτόματα οἱ δυνατότητες ἐξόδου μειώνονται στὸ ἐλάχιστο. Ὁ Ἀριστόβουλος φαίνεται νὰ ἔχει συνείδηση τοῦ λόγιου εἴδους ποὺ καλλιεργεῖ: ἡ ἐπιστολογραφία εἶναι ἕνα μέσο νὰ γεφυρώνει τὶς ἀποστάσεις, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ἔχει καὶ πολιτισμικὴ αὐταξία. Ἔτσι, κρατάει μὲ ὅλους τοὺς τύπους τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἀρχίζει νὰ γράφει ἀπὸ τὴ Χάλκη, Μάρτιο τοῦ 1852, ὡς τὰ βαθιά του γεράματα. Ἐδῶ θὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ πληροφορίες ποὺ περικλείονται στὶς ἐπιστολές, οἱ σχετικὲς μὲ τὴ διαμονή του στὴ Χάλκη.

Τὸ θεσμικὸ πλαίσιο ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο γιὰ τοὺς μαθητὲς ἔτσι ὅπως διατυπώνεται στὸν ἀρχικὸ κανονισμὸ τῆς σχολῆς, τοῦ 1845, εἶ-

6. Οἱ ἐπιστολές του σώζονται δεμένες σὲ τέσσερις «Κώδηκες» (ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο) καὶ ἀπόκεινται στὸ ΚΜΣ. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι ἐκτείνονταν σὲ χρονικὸ διάνυσμα 40 περίπου χρόνων (1852-1890), δωρεὰ τοῦ ἐγγονοῦ του, ποὺ ὀνομαζόταν καὶ ἐκεῖνος Φίλιππος Ἀριστόβουλος, καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ παλαιότερο, χρονολογικά, χειρόγραφο τοῦ ΚΜΣ. Τὸ 1984 κατατέθηκε ὁριστικὰ καὶ ὁ τέταρτος τόμος τῆς ἀλληλογραφίας, ποὺ ὁλοκληρώνει τὴ σειρὰ (1890-1903). Σημειώνω ἐνδεικτικά, γιὰ τὴν περιπέτεια τῶν μικρασιατικῶν κειμηλίων, ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς τόμος τοῦ χειρογράφου τοῦ Νέβσεχιρ ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα, τὴν ἐνδιάμεση καὶ τελική του κοιτίδα, προερχόμενος ἀπὸ τὴ Νέα Ὑόρκη, ὅπου ἡ προσφυγικὴ διασπορὰ τὸν εἶχε ἀποθέσει σὲ συγγενικὰ χέρια. Πρέπει νὰ μνημονεύσω ἐδῶ τὴν εὐγενικὴ αὐτὴ χειρονομία τοῦ ἐγγονοῦ του νὰ μεσολαβήσει γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἀπαρτίωση καὶ τὸν ἐπαναπατρισμὸ τοῦ σώματος τῶν ἐπιστολῶν λίγους μῆνες πρὶν τὸ θάνατό του.

ναι ὅτι καθένας «ὀφείλει νὰ ἔχει καὶ ἐγγυητὴν ἀξιόχρεων τῆς ἰδίας αὐτοῦ προθέσεως»[7], ὁ ὁποῖος καὶ ὑποχρεώνεται νὰ ἀποζημιώσει τὴ σχολὴ σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση οἱ σχέσεις διαταραχθοῦν. Παράλληλα, ἀνὰ ἑπταετία, ὁ κάθε ἀρχιερέας ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ στέλνει στὴ σχολὴ ἕναν ἢ δύο ὑποτρόφους ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας του. Συνήθως, σὲ κανονικὲς συνθῆκες, οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίες συνενώνονται καὶ ἐκπονοῦνται ἀπὸ ἕνα, τὸ ἴδιο, πρόσωπο[8]. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστόβουλου γίνεται ὁ διαχωρισμὸς: τυπικὰ ἐγγυητὴς ἀναλαμβάνει ὁ Παΐσιος Καισαρείας, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ὁ ὑπότροφος στηρίζεται στὶς ἐθελοντικὲς παροχὲς ὁρισμένων πλουσίων ἀποδήμων τῆς γενέτειράς του. Πάντως, σ' ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνέχειας. Ἀπὸ μεταγενέστερη μαρτυρία του, τοῦ 1882, ποὺ ἀναφέρεται στὰ χρόνια τῆς Χάλκης, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Θεόκτιστου, τὸ 1848, τὸν ἀφήνει πολλαπλὰ μετέωρο – καὶ ὁπωσδήποτε ὀξύνει τὴν ἀνάγκη οἰκονομικῆς αὐτοδυναμίας του. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει δυνατότητα στήριξης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν συγγενῶν του – δὲν μνημονεύεται πατρικὴ παρουσία, πρέπει νὰ ὀρφάνεψε ἀπὸ μικρός[9].

7. *Τὸ ἐσχάτως ἐκδοθὲν Πατριαρχικὸν καὶ Συνοδικὸν Σιγιλιῶδες γράμμα περὶ τῆς Ι. Θ. Σχολῆς, ὁμοῦ δὲ καὶ ἔκθεσις τοῦ Ὀργανικοῦ Κανονισμοῦ τῆς αὐτῆς σχολῆς*, Κωνσταντινούπολη 1845, κεφ. Β΄, ἄρθρο 2, σ. 12.

8. *Κανονισμὸς τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς* (= *Κανονισμός*), 1853, κεφ. Στ΄, ἄρθρο 2, σ. 13. Βλ. σχετικὰ καὶ Χρ. Ἀνδροῦτσος, «Πρόχειροι σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς», *Ἐθνικὰ Φιλανθρωπικὰ Καταστήματα*, *Ἡμερολόγιον τοῦ Ἔτους 1905*, 1 (Κωνσταντινούπολη 1904), σ. 116, ὅπου σημειώνεται ἡ ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ. Ὑποχρεωτικὰ ἔπρεπε νὰ τηρήσει αὐτὸ τὸ τυπικὸ ὁ κάθε μαθητής, ἀκόμα κι ὅταν βρισκόταν ξαφνικὰ ἀπορφανισμένος, ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ προστάτη του, καὶ τότε ἐπιβάλλονταν λύσεις ἀνάγκης: σχετικὲς πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Γῶγο, ἀπόφοιτο τοῦ 1851· ὅταν πέθανε ὁ θεῖος καὶ προστάτης του Μελέτιος Ἰκονίου, ὁ σχολάρχης, ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, «λαβών με τῆς χειρὸς ὡδήγησε καὶ ἀφιέρωσε τῇ πατρικῇ προστασίᾳ Χρυσάνθου τοῦ γεραροῦ μητροπολίτου Σμύρνης ... Οὐ μόνον δὲ ἐμοὶ ἀλλὰ καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἀπόροις συμμαθηταῖς εὗρε κατὰ καιρούς, κηδεμόνας καὶ προστάτας ὁ φιλάγαθος διδάσκαλος» (Γρ. Γῶγος, *Ὁ ἀοίδιμος μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνος ὁ Τυπάλδος*, Ἀθήνα 1868, σ. 13).

9. «Ἡ μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία ... αὐτὴ κἀμὲ τὸν ἔσχατον τῶν υἱῶν αὐτῆς πρὸ τριακονταετίας ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ Κωνσταντίνου πόλει ἀπορφανισθέντα φιλοστόργου θείου καὶ ἀπεστερημένου πάσης παρ' ἀνθρώποις προστασίας φιλανθρώπως παρέλαβε, μητρικῶς περιεπτύξατο καὶ ἐν τῇ κατὰ Χάλκην περιπύστῳ Θε-

Τὴν ἐπιβίωσή του λοιπὸν ἐξαρτᾶ, καθὼς καὶ πολλοί σύγχρονοί του, ἀπὸ ἐξωοικογενειακὲς πηγὲς χρηματοδότησης, ὅπως τοὺς φιλόμουσους πατριῶτες, τοὺς Νεαπολίτες, ποὺ ὄντας ἰσχυροὶ καὶ ἔχοντας ἱδρύσει σωματεῖο ἀπὸ τὸ 1820 στὴν Πόλη, τὸν συντρέχουν οἰκονομικά. Ἡ σχέση ὅμως φαίνεται νὰ ἔχει ἕνα χαρακτήρα μᾶλλον ἠθικὸ καὶ πάντως δὲν εἶναι ἱκανὴ γιὰ νὰ τὸν ἐξασφαλίσει· βρίσκεται σὲ μόνιμη στενὴ ἐπικοινωνία, ἀλληλογραφεῖ μὲ δύο κυρίως πρόσωπα, κατοίκους τοῦ Νέβσεχιρ, τὰ ὁποῖα καὶ ἀποκαλεῖ «προστάτα», «εὐεργέτα», «πάτερ», καὶ ἐκεῖνοι ἀνταποκρίνονται τακτικά, ἀλλὰ μὲ φειδώ, στὰ οἰκονομικά του αἰτήματα[10].

Ὅπως τὸν παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του, ζεῖ σ' ἕνα καθεστὼς συνεχῶν ἀλληλοσυσσωρευόμενων δανεισμῶν, πράγμα ποὺ τοῦ δημιουργεῖ μιὰν ἀδιάκοπη ἀγωνία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν χρημάτων ποὺ προορίζονται γιὰ ἀγορὰ βιβλίων: ἀκριβῶς τότε, στὴ Χάλκη, παίρνει καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ συγκροτήσει τὴν προσωπική του βιβλιοθήκη. Ἡ ἀτομικὴ αὐτὴ πρωτοβουλία ὄχι μόνο δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση ἀλλὰ συνεπικουρεῖται ἀπὸ τὴν ἀνακαινιστικὴ προσπάθεια ποὺ ἐπιχειρεῖται παράλληλα ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴ σχολή, τὸ 1852, μὲ πρωτεργάτη τὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο, γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς βιβλιοθήκης, καὶ τὸν πλουτισμό της: ὁ ἀρχικός, μοναστηριακός, πυρήνας ἀπαρτιζόταν ἀπὸ πολύτιμα συγγράμματα, κυρίως χειρόγραφα. Ἡ ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ, ἡ στροφὴ πρὸς τὸ ἔντυπο θὰ συντελεστεῖ τὰ χρόνια αὐτά[11]. Ὁ δεύτερος κανονισμὸς τῆς σχολῆς, δημοσιευμένος τὴν ἑπόμενη χρονιά, ὁρίζει ὅτι

ολογικῇ σχολῇ, ἐξεπαίδευσεν» (Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος, *Ἠθικαὶ ὁμιλίαι ἐπὶ τῶν Κυριακῶν Ἀποστόλων*, Κωνσταντινούπολη 1882, σ. [γ΄]).

10. Ἀρ. χειρογράφου ΚΜΣ. Α/Α 391, Κῶδηξ Ἐπιστολῶν· βλ. καὶ Ἰω. Πετροπούλου, «Χειρόγραφα πρὶν τὸ 1922 στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1981, σ. 250-251, ἀρ. καταλόγου 1 [στὸ ἑξῆς θὰ παραπέμπω μόνο στὸν ἀριθμὸ καὶ ἡμερομηνία τῆς ἐπιστολῆς]· βλ. ἐπιστολὴ 15, 8 Νοεμβρίου 1852, καὶ ἐπιστολὴ 52, 11 Μαΐου 1854.

11. Πβ. Γράμμα Σιγγιλιῶδες τοῦ Γερμανοῦ Δ΄ (1853): «Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ... αὐξηθεῖσα τε καὶ πλουτισθεῖσα ἔναγχος τῇ ἀνεγέρσει λιθοκτίστου περικαλλοῦς Βιβλιοθήκης» (*Κανονισμός*, 1853, σ. 6). Πάντως ἀπὸ τὸ 1849 ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη κοινῆς βιβλιοθήκης: «Τῶν συστατικῶν τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐστὶν ... ἰδίᾳ δὲ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ταύτῃ διὰ τὸ ἀπόκεντρον τῆς θέσεως καὶ ἐρημικόν, δυσχερὲς ὂν καὶ διδάσκουσι καὶ διδασκομένοις προχείρως πορίζεσθαι καὶ αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα βιβλία ... ἡ συγκρότησις ὁπωσοῦν ἀξιολόγου βιβλιοθήκης καθίσταται ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ...»· βλ. «Κῶδηξ τῶν εἰς τὴν κατὰ Χάλκην Θεολογικὴν Σχολὴν ... ἀφιερωθέντων ἀναθημάτων, ἐν ἔτει ᾳωμθ΄» στὸ Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, «Ἡ εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ι. Θεολογικῆς Σχολῆς Βιβλιοθήκη», *Ὀρθοδοξία*, 19 (τχ. 10ϐ΄, Ὀκτώβριος 1944, Ἔκτακτον τεῦχος ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι), σ. 344.

χρῆστες τῆς κοινῆς βιβλιοθήκης μποροῦν νὰ εἶναι μόνον οἱ μαθητὲς τῶν τριῶν τελευταίων τάξεων, μὲ ἄδεια τοῦ σχολάρχη δικαιοῦνται νὰ μελετοῦν ἐπὶ τόπου, ὄχι ὅμως καὶ νὰ μεταφέρουν βιβλία στοὺς κοιτῶνες τους[12].

Ἡ σχέση μὲ τὴν παιδεία, σχέση μὲ τὸ βιβλίο, τὰ πρότυπα, καταγράφονται στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του βέβαια, ἀλλὰ οἱ ἀπαρχὲς εἶναι πολὺ προγενέστερες. Οἱ συνήθειες τῆς λογιοσύνης τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰώνα, οἱ ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς ἐποχῆς, μεταγγίζονται στὸ νεαρὸ Ἀριστόβουλο μέσα ἀπὸ φορεῖς ποὺ ἀνῆκαν στὸ στενό του περίγυρο, μέσα ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο ζῶντα ἀλλὰ καὶ τὸν Θεόκτιστο ὅπως τὸν ἀναπλάθει ὁ Ἀριστόβουλος μὲ τὰ ὑλικὰ τῆς μνήμης, καὶ σ' ὁλόκληρη τὴ ζωή του ἀκολουθεῖ τὰ ἴδια χνάρια: στάθηκε γι' αὐτὸν «ὁ ὑπογραμμὸς» ὅπως χαίρεται νὰ ὑπενθυμίζει ὁ Γεδεών[13]. Ὁ Θεόκτιστος, μεταφραστὴς τοῦ *Κυριακοδρόμιου* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη στὰ καραμανλίδικα[14], γλωσσομαθὴς κληρικὸς στρατευμένος στὴν ὑπόθεση τῆς ὀρθοδοξίας, μαρτυρεῖται πὼς ὑπῆρξε καὶ κάτοχος μιᾶς βιβλιοθήκης 400 τόμων τὴν ὁποία εἶχε δωρίσει ἀπὸ τὸ 1841 στὴν κοινότητα Χαλεπίου[15]. Κοινοὶ τόποι, κοινὲς πρακτικὲς γιὰ τὴ λογιοσύνη τῆς ἐποχῆς: τὸ βιβλίο ὡς ἀντικείμενο συλλογῆς, δωρεᾶς ἢ ἀνταλλαγῆς· τέλος, τὸ βιβλίο ὡς φερέφωνο μιᾶς οἰκουμενικῆς παιδείας, ὡς μονάδα ποὺ πολυφωνικὰ ἀναπαράγεται στὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα μιᾶς ἐνιαίας ἀκόμα συνειδησιακὰ κοινότητας: τοὺς ὀρθόδοξους.

Τὶς τάσεις αὐτὲς ὑποτυπώνει ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὁ Ἀριστόβουλος καὶ ὀργανώνει τὶς δυνάμεις του πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Τὸ περιβάλλον τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς θ' ἀποτελέσει τὸ θερμοκήπιο γιὰ τὴν ὡρίμανση καὶ ἔκφραση τῶν ἐνδιαφερόντων του. Οἱ ὅροι διαβίωσης στὴ Χάλκη, ἡ αὐτοπειθαρχία, τὸ καθεστὼς τοῦ ἐγκλεισμοῦ, καὶ ἀργότερα, στὴν Καππαδοκία,

12. *Κανονισμός*, 1853, κεφ. ΚΑ΄, ἄρθρο 8, σ. 30.

13. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, σ. 104.

14. Ἐκδόθηκε τὸ 1817 στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο· πβ. Dalleggio - Salaville, *Karamanlidika*, ἀρ. 55· βλ. ἀκόμα Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικὲς Ἐφημερίδες*, Ἀθήνα 1936, σ. 386· Ἀναστάσιος Λεβίδης, *Ἱστορικὸν Δοκίμιον* τῆς Καππαδοκίας, Ἀθήνα 1885, σ. 192.

15. «Ἑκατονταετηρίς», *ὅ.π.*, 43. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μουσείου Μπενάκη (τμῆμα Προσφυγικῶν Ταμείου Ἀνταλλαξίμων) σώζεται ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του, σὲ βιβλίο τοῦ 1817: «δῶρον» στὸ νεαρὸ συμπατριώτη του Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη Κοντόπουλο. Εἶναι τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτη, ἡ *Ὠγυγία ἢ Ἀρχαιολογία*, τ. Γ΄, Βιέννη 1817. Γιὰ τὸν ἀποδέκτη βλ. *ἐδῶ*, παρακάτω, κεφ. ΚΒ΄. Εὐχαριστῶ τὴ βιβλιοθηκάριο τοῦ Μουσείου Μπενάκη Πίτσα Τσάκωνα γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἐπισήμανση τῶν ἀντιτύπων βιβλιοθήκης τοῦ Νέβσεχιρ.

ἡ φυσικὴ ἀπομόνωση, ἐγκαθιδρύοντας τὴν ἀπαγόρευση, βάζοντας δηλαδὴ κανόνες στὴν «φυσικὴ» πράξη τῆς ἀνταλλαγῆς μὲ τὸν ἔξω κόσμο, θὰ συντελέσουν στὸν πολλαπλασιασμὸ τῆς δυναμικῆς τῶν διαύλων ἐκείνων ποὺ ὁρίζονται ὡς ἐπιτρεπτοί. Αὐτὴ θὰ εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστόβουλο ἡ συνθήκη μέσα στὴν ὁποία ἀξιοποιεῖ τὴ σχέση του μὲ τὸ βιβλίο, καὶ αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνεύσει, ἀπὸ μία πλευρά, τὴν ἐξαιρετικὴ πυκνότητα καὶ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία τὰ βιβλιοφιλικά του ἐνδιαφέροντα ἐξακτινώνονται μέσα στὸ χρόνο.

Τὸ φάσμα τῶν πνευματικῶν του ἀναζητήσεων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς παραγγελίες βιβλίων ποὺ κάνει ὡς τὸ 1856[16], εἶναι εὐρύ: ἐπικεντρώνεται σὲ θέματα ἱστορίας ἐκκλησιαστικῆς, δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς «θύραθεν». Στὰ ἐνδιαφέροντά του συγκαταλέγονται συγγραφεῖς ἀρχαίας ἱστορίας ἀλλά, ἰδιαίτερα, τῆς νεότερης. Ἄλλωστε τὰ σημεῖα τροπῆς τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας ἔχουν ἀρχίσει κιόλας νὰ σημειώνονται καὶ ὁ Ἀριστόβουλος βρίσκει τὸν τρόπο νὰ πληροφορεῖται καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ σύγχρονά του μηνύματα[17]. Στὰ ἑφτὰ χρόνια τῆς θητείας του στὰ θεολογικά, θὰ ἀποκτήσει μιὰ γερὴ κατάρτιση καὶ στοὺς κλασικούς, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα, τὸ 1855, νὰ διδάξει γιὰ ἕνα χρόνο μέσα στὴ σχολή μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ ὑφηγητῆ, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα[18]. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του γνωρίζουμε μὲ λεπτομέρεια τὸ σύνολο τῶν μαθημάτων ποὺ παρακολουθεῖ τὸ 1852 καὶ 1853[19]. Τὸ 1852, τέταρτη χρονιὰ τῶν σπουδῶν του, διδάσκεται Θουκυδίδη, Ἡρόδοτο, Ὅμηρο, καθὼς καὶ Κικέρωνα, Σαλλούστιο, Τάκιτο, ἐκκλησιαστικὴ καὶ γενικὴ ἱστορία, ἐπιστολογραφία στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, λόγους. Συνεχίζει τὴν ἐκμάθηση

16. Ἀπὸ τὶς 12 Μαρτίου 1852, ἐπιστολὴ 1η, ἕως τὸ συμβατικὸ ὅριο τῆς ἐπιστολῆς 115 τῆς 29 Ἀπριλίου 1856, τῆς τελευταίας ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Χάλκη.

17. «Ἐξ ὅσων γὰρ αἰτεῖς μόνης τῆς τοῦ Παπαρρηγοπούλου Γενικῆς Ἱστορίας τὸν Αον τόμ. καὶ Βον εἰς ἓν δεμένους καὶ παρ' ἐμοὶ εὑρισκομένους σοι πέμπω... ὁ δὲ Γ′ τόμος, ἡ *Νέα Ἱστορία* οὐκ ἐξεδόθη μέχρι τοῦδε» (ἐπιστολὴ 56, 12 Αὐγούστου 1854, πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη). Νὰ θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη μορφὴ τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τῆς ὁποίας ὁ πρῶτος καὶ δεύτερος τόμος κυκλοφόρησαν τὸ 1849 καὶ 1852 ἀντίστοιχα περιλαμβάνοντας ἀρχαιότητα καὶ μέσους χρόνους· τὸ τρίτο μέρος, τῆς νεότερης ἱστορίας, δὲν κυκλοφόρησε τελικά.

18. Γιὰ τὴ θέσπιση τοῦ θεσμοῦ βλ. Β. Θ. Σταυρίδης, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης*, Α′, Ἀθήνα 1970, σ. 142.

19. Σημειώνονται μόνο τὰ μαθήματα ποὺ παρακολουθεῖ. Γιὰ τὴν «διδακτέα ὕλη» βλ. *Κανονισμός*, 1853, κεφ. Ζ′, Περὶ Μαθημάτων, σ. 15-18.

γαλλικῆς καὶ σλαβονικῆς γλώσσας[20]. Στὸ πρόγραμμα τῶν ἐτήσιων ἐξετάσεων 1853-1854 σημειώνει τὰ μαθήματα ἁγιογραφικῆς ἀρχαιολογίας, δογματικῆς θεολογίας, ἠθικῆς φιλοσοφίας, φυσικῆς θεολογίας, Αἰσχύλο, Βιργίλιο, καθὼς καὶ σύνθεση λόγων καὶ ἐπιγραμμάτων στὰ σλαβονικά[21].

Μιὰ κατηγορία βιβλίων ποὺ ἀγοράζει εἶναι τὰ ἐγχειρίδια ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ μαθήματα τῆς κάθε χρονιᾶς. Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἄμεση χρησιμοθηρία ποὺ πρυτανεύει στὶς ἐπιλογές του· σημειώνει στὶς 19 Μαΐου 1852: «Ὅταν ἤμην εἰς Κωνσταντινούπολιν σᾶς εἶχον ἀναφέρει διά τινα βιβλία ἅτινα εὑρίσκοντο εἴς τινα διδάσκαλον ἄγνωστον καὶ εἰς ἐμέ· ἐκ τούτων λοιπόν τινα ἀγόρασα καὶ ἐγώ... τινὰ μὲν ὡς σπάνια, τινὰ δὲ ὡς ἀναγκαιοῦντα μοι διὰ τὸ ἐλευσόμενον ἔτος»[22]. Πάντως, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1854 γράφει στὸ Νέβσεχιρ γιὰ νὰ ζητήσει «τὸν κατάλογο βιβλίων τῆς ἐκεῖσε ἑλληνικῆς σχολῆς»[23]. Ἴσως ἀντιμετωπίζοντας σὰν ὁριστικὴ τὴ σταδιοδρόμησή του καὶ ἐγκατάστασή του στὴν καππαδοκικὴ κοιτίδα, φροντίζει νὰ ὀργανώσει τὸ δίκτυο ἐπικοινωνίας, ἀκόμα καὶ νὰ καθορίσει τὸ περιεχόμενο τῶν ζητουμένων· καταρτίζει ἕνα σχέδιο ἐμπλουτισμοῦ τῆς βιβλιοθήκης στὸ Νέβσεχιρ. Τὸ σύστημα παραγγελιῶν τῶν βιβλίων εἶναι, στὰ πρῶτα χρόνια, ἄτυπο καὶ λειτουργεῖ εὐκαιριακά: τὸ νησὶ τῆς Χάλκης δὲν διαθέτει βιβλιαγορά. Ὁ ἴδιος δὲν μετακινεῖται πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, βρίσκει τρόπους μέσα ἀπὸ τὰ κανάλια τῆς κοινότητας τῶν Νεαπολιτῶν νὰ φτάσει στὴν πηγὴ τῆς τροφοδοσίας ποὺ

20. Ἐπιστολὴ 13, 4 Ὀκτωβρίου 1852 (πρὸς τὸν ἀλληλοδιδάκτη Κοσμᾶ Ξενιάδη, στὸ Νέβσεχιρ).

21. Ἐπιστολὴ 56, 12 Αὐγούστου 1854 (πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη [Κοντόπουλο], στὸ Νέβσεχιρ).

22. Ἐπιστολὴ 6, 19 Μαΐου 1852 (πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλὶ ὀγλοῦ, στὴν Κωνσταντινούπολη).

23. Ἐπιστολὴ 70, 2 Ὀκτωβρίου 1854 (πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη [Κοντόπουλο], στὸ Νέβσεχιρ). Γιὰ τὴ μετάβασή του ἀπὸ τὴ Χάλκη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Καππαδοκία, οἱ συμπατριῶτες του, μὲ ζωντανὴ μνήμη, τὸ 1920, σημειώνουν: «Τὸ Φθινόπωρον τοῦ 1856 νεαρὸς τελειόφοιτος τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς ἄρτι λαβὼν τὸ διδακτορικὸν αὐτοῦ πτυχίον καὶ διαμείνας ἡμέρας τινας φιλοξενούμενος ἐν τῇ Μάλτεπε οἰκίᾳ τοῦ φιλομούσου συμπολίτου του Παπὰζ Ἀβραὰμ ἀπεχαιρέτα τῇ 19 Σεπτεμβρίου τοὺς συμπολίτας ἵνα ἀναχωρήσῃ διὰ τὴν πατρίδα ὅπου θὰ ἀνελάμβανε τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐκπαιδευτηρίων συναποκομίζων καὶ τοὺς ὑπὸ τοῦ μνησθέντος Παπὰζ Ἀβραὰμ δωρηθέντας διὰ τὴν κοινοτικὴν βιβλιοθήκην 40 τόμους βιβλίων. Ἦτο ὁ Φίλιππος Ἀριστόβουλος. Ἡ ἐφεξῆς ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτηρίων Νέβσεχιρ εἶναι τοῦτ' αὐτὸ βιογραφία τοῦ Φιλίππου Ἀριστοβούλου» (*Ἑκατονταετηρίς*, ὅ.π., σ. 57-58).

παραμένει ἄδηλη· ἀργότερα ὅμως, παρατηροῦμε στὶς ἐπιστολές του, τὰ συγκεκριμένα ὀνόματα ἀποδεκτῶν συνοδεύονται καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ βιβλιοπώλη. Ἡ πρώτη ἐπίσημη παραγγελία χωρὶς διαμεσολάβηση σημειώνεται τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1855. Ἀπευθύνεται στὸν Συμεὼν Ἀνδρεάδη, γνωστὸ βιβλιοπώλη καὶ ἀργότερα ἐκδότη τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ θὰ γίνει ὁ κύριος προμηθευτὴς τόσο τῆς ἀτομικῆς του συλλογῆς ὅσο καὶ ἐκείνης τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς στὴν γενέτειρά του: στὶς μέρες του, καὶ χάρη σ' αὐτόν, ἡ βιβλιοθήκη πενταπλασίασε τὸ ἀρχικό της δυναμικό τῶν διακοσίων πενήντα τόμων καὶ ἔγινε μιὰ ἀπὸ τὶς πλουσιότερες τῆς ἀνατολῆς[24]. Παράλληλα, καταφεύγει στὴν χειρόγραφη ἀντιγραφὴ κειμένων, εἴτε γιατὶ ὑπάρχει ἔλλειψη ἀντιτύπων εἴτε γιατὶ τὸ κόστος τοῦ προσπορισμοῦ τους ὑπερβαίνει τὶς δυνατότητές του[25]. Ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔντυπο προκαλεῖ τὴν χειρόγραφη ἀναπαραγωγή του μὲ μεταφραστικοὺς ἢ ἄλλους στόχους, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της ἀνακυκλώνεται ὁδηγώντας στὴ ζήτηση καὶ χρήση ἄλλων ἔντυπων βοηθημάτων[26]. Τελευταία φροντίδα, τὸ δέσιμο τῶν βιβλίων, ἐντύπων ἢ χειρογράφων, ὅσων βρίσκονται στὰ χέρια του. Στὶς 14 Ἀπριλίου τοῦ 1853 σημειώνει: «δέδωκα Λαζάρῳ τῷ δέτῃ βίβλους τινὰς ὧν τὰ δετικά ἐστι 177 γρόσια»[27]. Καὶ ἀργότερα, στὶς 20 Ἰανουαρίου

24. *Ἑκατονταετηρίς*, ὅ.π., σ. 68.

25. Τὸ 1853 (ἐπιστολὴ 40, 14 Σεπτεμβρίου, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλὶ ὀγλοῦ, στὴν Κωνσταντινούπολη) ζητάει ἐπειγόντως νὰ τοῦ στείλουν τὴ φιλοσοφία τοῦ Κούμα «εἴτε ἀγοράζοντας εἴτε δανειζόμενοι» γιατὶ «δι' ἔλλειψιν ἀντιτύπων ἀναγκαζόμεθα νὰ ἀντιγράφωμεν». Ἀλλοῦ ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Κούμα καὶ ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Κομμητᾶ «αὐθημερὸν πρέπει νὰ πεμφθῶσι διότι οἱ διδάσκαλοί μας σήμερον μᾶς παρέδωκαν τὰ μαθήματα ταῦτα καὶ τὸ Σάββατον ἀπαιτοῦν ἀπάντησιν». Τὸ 1854, ἐπιστολὴ 73, τὸν Ὀκτώβριο, ζητάει νὰ τοῦ στείλουν τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Ζυγαβηνοῦ στὸν Ψαλτῆρα: «ἔχω μεγίστην τούτου ἀνάγκην· κατ' αὐτὰς ἠρχίσαμεν εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἐπ' Ἐκκλησίας Λόγων». Αὐτὴ ἡ ἔναρξη μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν πύκνωση ποὺ παρουσιάζουν τὰ κείμενα ποὺ ἀντιγράφει στὸ χειρόγραφο, τὴν χρονιὰ αὐτή. Τὸ 1853 ἀντιγράφει δύο, τὸ 1854 ἑφτά, τὸ 1855 δύο καὶ τὸ 1856 δύο.

26. Τὸν Μάιο τοῦ 1855 (ἐπιστολὴ 92) γράφει στὸν κωνσταντινουπολίτη Πέτρο Βασιλείου ποὺ βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, ζητώντας του νὰ τὸν πληροφορήσει γιὰ τὶς τιμὲς ὁρισμένων βιβλίων θεολογίας ποὺ θέλει ν' ἀγοράσει: ἅπαντα τῶν τριῶν ἱεραρχῶν σὲ γαλλικὲς ἐκδόσεις καθὼς καὶ τῶν γάλλων ἱεροκηρύκων Masillon, Bourdaloue καὶ Bossuet. Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐποχή, ἀντιγράφει στὸ χειρόγραφο τὴν μετάφρασή του ἀπὸ τὰ γαλλικὰ «Περὶ τῆς ὠφελείας ... τῆς Ἁ. Γραφῆς» (βλ. *ἐδῶ*, κεφάλαιο ΚΒ΄).

27. Ἐπιστολὴ 24, 4 Ἀπριλίου 1853, πρὸς τὸν Πρόδρομο Ἰωαννίδη.

1855, σὲ ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει στὴν Κωνσταντινούπολη: «Καλλίτερον ἤθελεν ἤσθαι ἐὰν ἤρχοντο καὶ δεμένα τὰ βιβλία διότι ἐδῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν εὑρίσκονται βιβλιοδέται καλοί, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀκριβώτερα, παρὰ εἰς τὴν Γαλλίαν, δένουν»[28].

Εἶναι ἴσως ἡ ἐκλέπτυνση, ἡ καλαισθησία, ἀλλὰ καὶ κάτι περισσότερο· ἀρχίζει ἡ αἴσθηση τῆς πάλης μὲ τὴ φθορὰ – τὰ βιβλία, τὰ γράμματα, εἶναι ἀξίες ποὺ μεταβιβάζονται. Μιὰ περίοδος τῆς ζωῆς του κλείνει, τῆς ὁποίας τὴν ἔκβαση ἔχει ἤδη σχεδιάσει μὲ τὸ νοῦ του. Προετοιμάζει τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴ Χάλκη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζει καλὰ ὅτι ἡ ἀποστολικὴ ζέση μὲ τὴν ὁποία ἀποδέχεται τὸν αὐτοπεριορισμὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπερκαλύψει ὅλες τὶς πραγματικὲς καὶ δυνητικὲς παροχὲς τῶν μεγάλων κέντρων ποὺ ἀφήνει πίσω του.

Ἡ ἀφοριστικὴ γραμμὴ τῆς ζωῆς του θὰ μποροῦσε συμβατικὰ νὰ χαραχτεῖ στὴν καμπὴ αὐτή· ὁ κόσμος ποὺ τὸν ἐξέθρεψε ἀνήκει σ' ἕνα σχῆμα πεπερασμένο· ὁ κόσμος πρὸς τὸν ὁποῖο ξανοίγεται ὁρίζεται ἀπὸ τὴν παγίωση τάσεων ποὺ ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ διαμορφώνονται: στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο θεσμοποιεῖται ἡ ἰσονομία ἀνάμεσα στὸ μουσουλμανικὸ καὶ τὸ ὀρθόδοξο στοιχεῖο· παράλληλα, στὸ ἑλλαδικὸ κράτος, ὁ νεοελληνικὸς ἱστορισμὸς θὰ ἀποκαταστήσει τὴν τρίσημη, διαχρονικὴ, ἑνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Τεκμήριο μιᾶς ἐποχῆς ποὺ ἀκριβῶς προηγήθηκε τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ μεταίχμιου εἶναι, σὲ κάποιο βαθμό, καὶ τὸ ἀνθολόγιο.

28. Ἐπιστολὴ 84, 20 Ἰανουαρίου 1855, πρὸς τὸν Παπὰζ Ἀβραάμ, στὴν Κωνσταντινούπολη.

II

χφ. 486 15×19,50 φ. [1]+134+[135-166] 30 Αὐγ. 1853

ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΩΝ ἀντιγραφομένων ἐν τουτὶ τῷ βίβλῳ ἀπὸ τοῦ 1853 ἔτους. Αὐγούστου 30. ὑπὸ Φιλίππου Π[απᾶ] Γρ[ηγορίου] Ἀριστοβούλου ἐκ Νεαπόλεως (Νέβσεχὶρ) τῆς Καππαδοκίας.

«Ἐκλέγειν δὲ χρὴ καὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων. Τὰς δὲ διαγραφὰς ποιεῖσθαι περὶ ἑκάστου γένους παρασημήνασθαι καὶ τὰς ἑκάστων δόξας». Ἀριστοτέλ[ους]. Τοπικ[ὰ] Βιβλ[ίον] Α΄. Κ[εφάλαιον] ιδ΄

«Τὰ λόγου ἄξια σημειούσθω–. Εὐγένιος.

Ὅλα τὰ φύλλα ἀριθμημένα μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστόβουλου 1-135· λάθος στὴν ἀρίθμηση: 82, 84. Μετὰ φ. 119, 2 φ. κομμένα (προφανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο, γιατὶ ἡ ἀρίθμηση συνεχίζεται κανονικά). Τὰ φ. 1-120 μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστόβουλου· 120-134 διαφορετικὲς γραφές. *Στάχωση* σύγχρονη τοῦ χφ.· ράχη δερμάτινη, ὅπου χρυσοτυπία: *Συλλογὴ Διαφόρων*. Ἐπίσης, μικρὴ τετράγωνη ἐτικέτα ὅπου ὁ ἀρ. 35 (χέρι Ἀρ.). Ἕνα παράφυλλο ἀρχῆς, ἄγραφο. Στὸ τέλος κάθε κειμένου ἡ ὑπογραφὴ σχεδὸν στερεότυπη (πλὴν τῆς χρονολογίας)· π.χ. φ. 26: *Ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ 1853ῳ Σεπ[τεμβρίου] Κ΄ Φ.Π.Γ. Ἀριστόβουλος*. Τὰ φ. 120-128 γραμμένα ἀπὸ ἄλλο χέρι ποὺ συνεχίζει ἀδιάκοπα τὸ κείμενο στὸ τέλος: *Ἀντέγραφόν τῇ κθ΄ Ἀπριλίου τοῦ ,αωνστ΄ Ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Λεόντιος Μοναχὸς Ἄνδριος*. (Γιὰ τὸν Λεόντιο [Πετρίδη] βλ. Βασ. Θ. Σταυρίδης, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης*, Α΄ [=*Ἡ Ἱερά*, 1970], Ἀθήνα 1970, σ. 148.) Τὰ φ. 128-134 γραμμένα ἀπὸ τρίτο χέρι· στὸ φ. 134: *Ὁ παρὼν λόγος ἀντεγράφη ἐκ τῆς Ἐφημερίδος «Καρτερία» τῶν Ἀθηνῶν, ἔτος Δ΄, ἀριθμ. 116, 1846* [διορθ. (ἀπὸ τὸν ἴδιο ;) σὲ *1863*] *Αὐγούστ(ου) 1. ὑπὸ Χαραλάμπου Γεωργίου. Φερτεκίδου*. Γιὰ τὸν Χαρ. Γεωργίου βλ. παρακάτω κεφ. ΚΔ΄. Στὸ φ. 134 ὁ τίτλος τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστόβουλου ἐνῶ τὸ τετράστιχο μὲ τὸ χέρι τοῦ γιοῦ του: *Ἀντέγραφον Γρηγόριος Φ. Ἀριστόβουλος*.

Δωρεὰ τῆς κυρίας Α. Θυφρωνίτη (1984). Προέρχεται ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Ἰωάννη Γεωργίου[29].

29. Ὁ Ι. Γεωργίου, λόγιος, ἱστοριοδίφης τῆς Καππαδοκίας, ἀνῆκε στὴν πρώτη γενιὰ τῶν προσφύγων καὶ καταγόταν ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ Νέβσεχιρ. Ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Μικρασιατικῶν Χρονικῶν*· πρέπει νὰ μνημονευτεῖ γιὰ τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του «Ἡ ἐν Καππαδοκίᾳ Νέβσεχιρ», *Μ. Χ.*, Α΄,

Ἀναλυτικὴ Περιγραφὴ

Α΄

φ. 1-26 *Παραινετικὸς πρόλογος· τοῖς Ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς χρήσιμος. (μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ ρωσσικοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰωαννικίου μοναχοῦ πρώην καθηγητοῦ τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ· τὸ δὲ σύγγραμμα οὗτινος πρόκειται ὁ πρόλογος οὗτος καλεῖται: Πέτρα πίστεως· περὶ οὗ ἰδοὺ τί λέγει ὁ Ἀλ. Στούρζας εἰς τὸ Διπλοῦν αὐτοῦ παράλληλον: ... «πολύτιμον σύγγραμμα Στεφάνου τοῦ Ἰαβόρσκη: Ἀρχιεπισκόπου Ρεζανίου, ἐπιγραφόμενον Πέτρα πίστεως, εὐρὺ ἐπινόημα, περιλαμβάνον πάντα τὰ ὑπὸ τῆς κατὰ τὸν Ιστ΄ αἰῶνα Μεταρρυθμίσεως διαφιλονικούμενα ζητήματα ὅπου καὶ τὰ ἐλάχιστα ἐπιχειρήματα τὰ ὑπὸ τῆς μεταρρυθμίσεως ἀναφέρονται αὐτολεξεί, καταπολεμοῦνται καὶ ἀνασκευάζονται ἓν πρὸς ἕν». Ἐκ τῆς τοῦ Γαλλικοῦ εἰς τὸν ἕλληνα λόγον μεταφράσεως Κωνσταντίνου Τυπάλδου τοῦ Σταυρουπόλεως σ. 35.)*
[στὸ τέλος] *Ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν Νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ 1853ῳ Σεπ. κ΄ Φ.Π.Γ. Ἀριστόβουλος.*

Ἀνέκδοτο.

Ἰωαννίκιος μοναχός: τὸ κοσμικό του ὄνομα ἦταν Ἰωάννης Δημητριάδης· γραμματέας τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας στὸ Πατριαρχεῖο, μετατάσσεται προσωρινὰ στὴ θεολογικὴ σχολή[30]. Ἐκεῖ διδάσκει σλαβονικὰ μιὰ

Ἀθήνα 1938, σ. 413-418. Βλ. ἀκόμα, «Ἡ φυλετικὴ ἐξέλιξις ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ», *Μ.Χ.*, Β΄, Ἀθήνα 1939, σ. 63-91. Νεκρολογία του, ἀνυπόγραφη, δημοσιεύτηκε καὶ πάλι στὰ *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, Β΄, ὅ.π., σ. 450-451, ἕνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ «Συλλογὴ Διαφόρων Ἀξιοσημειώτων» ἀποσπάσθηκε ἀπὸ ἕνα εὐρύτερο σύνολο, ἀνῆκε στὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο του, ποὺ πέρασε ἀτόφυο στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ χειρογράφου στηρίχτηκα στὴ βοήθεια τῶν συναδέλφων Ματούλας Κουρουποῦ καὶ Μαρίας Πολίτη-Σακελλαριάδη, τὶς ὁποῖες θὰ ἤθελα θερμὰ νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

30. Βλ. Ἀρχ. Γερμανὸς Γρηγοριάδης, *Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ Σχολὴ (1844-1898)*, Ἀλεξάνδρεια 1907, σ. 57-58. Γιὰ τὴν βάσανο τῶν πληροφοριῶν ποὺ κομίζει ὁ Γρηγοριάδης στὸ ἔργο αὐτὸ βλ. Α.Χ.Γ., *Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γ. Γρηγοριάδης καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ*, Ἀθήνα, χ.χ [1907] (γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέα βλ. Μ. Γεδεών, «Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία», *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος*, τ. Γ΄, σ. 104).

τριετία (1846-1848). Ἀργότερα, τὸ 1850, κυκλοφορεῖ, σὲ ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου καὶ μὲ δαπάνη τοῦ Κων. Τυπάλδου, ἡ *Γραμματικὴ τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης*, «ἐρανισθεῖσα ὑπὸ Ἰω. Δημητριάδου ... εἰς χρῆσιν τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς»[31].

Στούρζα Ἀλεξάνδρου *Διπλοῦν Παράλληλον*: πρωτοεκδίδεται γαλλικά, στὴν Ἀθήνα, τὸ 1849. Μεταφράζεται στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Κων. Τυπάλδο καὶ ἐκδίδεται στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1851[32].

Στέφανος Ἰαβόρσκη: Ρῶσος μητροπολίτης (1651-1721). Κινήθηκε στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ Μ. Πέτρου προσπαθώντας νὰ μετατρέψει τοὺς αἱρετικοὺς πρὸς τὴν ὀρθοδοξία[33].

Τὸ ζήτημα τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ξένων γλωσσῶν στὴ θεολογικὴ σχολή, καὶ ἰδιαίτερα τῆς διδασκαλίας καὶ διάδοσης τῆς σλαβονικῆς, συνδέεται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ πρώτου σχολάρχη Κωνσταντίνου Τυπάλδου. «Ἐπιδιώκων τὸν στενώτερον τῶν ὁμοδόξων ἐκκλησιῶν σύνδεσμον, εἰσήγαγεν ἐν τῇ σχολῇ καὶ τὴν τῆς Σλαβονικῆς γλώσσης διδασκαλίαν»[34] σημειώνει ὁ

31. Πβ. ἀριθμὸς Γκίνη - Μέξα 5143. Βλ. καὶ Γερμανὸς Στρηνόπουλος, μητροπ. Θυατείρων, *Ἡ Ἱ. Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἱστορικαὶ συμβολαί*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 13.

32. Πβ. ἀριθμὸς Γκίνη - Μέξα 5393. Βλ. καὶ Κωνσταντίνος Μπόνης, *Ἀρχείου Σύμμικτα τακτοποίησις καὶ μελέτη τῶν οἴκων Τυπάλδων - Ἰακωβάτων Ἐν Ληξουρίῳ τῆς Νήσου Κεφαλληνίας*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Β΄ τ. τῆς *Ἐπετηρίδος Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 50, σ. 584.

33. Ἄρθρο τοῦ Θ[εοδώρου] Β[ελλιανίτη] στὴ *Μ.Ε.Ε.Ε.*

34. Ἠλίας Δ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, Α΄, Ἀθήνα 1904, σ. 683. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς ἕνα ἔργο τοῦ Τυπάλδου ποὺ κυκλοφόρησε ἑλληνικὰ τὸ 1849, ἡ ἀκολουθία γιὰ τὸν πατριάρχη Φώτιο, κυκλοφορεῖ παράλληλα καὶ στὰ σλαβονικὰ σὲ ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, τυπωμένο καὶ αὐτὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἴδια χρονιά· τὴ σλαβονικὴ ἔκδοση ἀναφέρει ὁ Louis Petit, *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, Βρυξέλλες 1926, σ. 244, δίχως νὰ παραθέτει τὸν τίτλο. Εὐχαριστῶ τὴν Ντόρη Παπαστράτου ποὺ μοῦ παραχώρησε ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης της καθὼς καὶ τὸν Γιάννη Καρᾶ ποὺ εἶχε τὴ φροντίδα γιὰ τὴ μεταγραφὴ τοῦ σλαβονικοῦ φύλλου τίτλου. Γιὰ τὴν ἔνταση τῶν πνευματικῶν ἀνταλλαγῶν καὶ τὴν προώθηση τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν καὶ κυρίως τῆς σλαβονικῆς μέσα στὸ χῶρο τῆς θεολογικῆς σχολῆς βλ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνὸς-Βαρβάρα Γ. Μεταλληνοῦ, *Ἀρχεῖον Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας – Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, Σχολαρχία Κωνσταντίνου Τυπάλδου 1844-1866*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1985. Παρόλο ποὺ ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἔκδοση τοῦ ἀρχείου τῆς Χάλκης κυκλοφόρησε ὅταν τούτη ἐδῶ ἡ ἐργασία εἶχε πιὰ περατωθεῖ, καὶ ἔτσι τὸ σύνολο τῶν στοιχείων καὶ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης δὲν μπόρεσαν ὀργανικὰ νὰ συνυφανθοῦν, μπορῶ μὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση νὰ βεβαιώσω πὼς τὰ στοι-

Ἠλ. Τσιτσέλης. Στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ μιᾶς σύλληψης οἰκουμενικῆς εἶναι ὅτι στὸν πρῶτο κανονισμὸ τῆς Χάλκης, τοῦ 1845, ποὺ συντάσσεται ἀπὸ τὸν Τυπάλδο καὶ τὸν Ἠλία Τανταλίδη, προγραμματίζεται νὰ προστεθοῦν τὰ ἑβραϊκά, ἀρμενικὰ καὶ νεώτερες γλῶσσες. Τὸ σχέδιο δὲν θὰ τελεσφορήσει στὸ σύνολό του· τὰ σλαβονικὰ ὅμως εἰσάγονται τὸ 1846. Στὸν δεύτερο κανονισμό, τοῦ 1853, ὁρίζεται ἡ στοιχειώδης διδασκαλία τους ἀπὸ τὸ τρίτο ἔτος καὶ ὁλοκληρώνεται προοδευτικὰ στὸ ἕκτο ἔτος, περιλαμβάνοντας μεταφράσεις τῶν θείων πατέρων, συντακτικό, πεζογράφους, ἱστορία τῆς φιλολογίας, ποιητὲς καὶ ἀναλύσεις ἐκκλησιαστικῶν λόγων. Τὸ 1853, μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ κριμαϊκοῦ πολέμου, καθὼς οἱ σχέσεις μὲ τὴ Ρωσία εἶναι τεταμένες, μιὰ ἀνεπίσημη ἐπίσκεψη τοῦ Κάνιγκ στὴ Χάλκη, τὴν ὥρα ποὺ ψάλλονται στὸ ναὸ ὕμνοι στὰ σλαβονικά, γίνεται ἀφορμὴ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ὁ ἐνδεχόμενος κίνδυνος: ἐνεδρεύει ὁ φόβος μήπως καὶ ἀναμοχλευτοῦν παλαιότερες ἀνεπιβεβαίωτες διαδόσεις γιὰ οἰκονομικὴ σύμπραξη τῆς Ρωσίας κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς σχολῆς. Αὐτὸ ὁδηγεῖ τὸ πατριαρχεῖο στὸ νὰ διακόψει τὰ μαθήματα προσωρινά, καὶ νὰ ἐπιτρέψει ξανὰ τὴ διδασκαλία τους ὕστερα ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ πολέμου.

Ὁ Τυπάλδος ἐνθαρρύνει μὲ κάθε τρόπο τὴ διάδοση τῆς σλαβονικῆς: ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γραμματικὴ τοῦ Δημητριάδη, τοῦ 1850, ὅπου στὸν τίτλο ἐμφανίζεται τὸ ὄνομά του, δεύτερη ρητὴ μνεία του γίνεται τὸ 1852, ὅταν ἐκδίδεται στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ *Χρηστομάθεια τῆς Σλαβωνικῆς* «Νεοφύτου ἱερομονάχου Ριλλιώτου, καθηγητοῦ ... σπουδῆ καὶ δαπάνῃ τοῦ ... Κωνσταντίνου Τυπάλδου». Ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος διαδέχεται τὸ 1848 τὸν προκάτοχό του Δημητριάδη. Στὴν εἰσαγωγή του ὑπογραμμίζει τὴν ὤθηση ποὺ ἔδωσε ὁ Τυπάλδος στὶς σλαβονικὲς σπουδὲς καὶ τὴ φροντίδα του νὰ τυπωθοῦν τὰ βασικὰ ἐγχειρίδια (γραμματική, κείμενα καὶ στοιχειῶδες γλωσσάρι ποὺ συμπεριέχεται στὴν ἔκδοση τοῦ 1852), εἰδικὰ γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς Χάλκης.

Βλέπουμε ὅτι καὶ στὶς δυὸ ἐκδόσεις ὁ Τυπάλδος διαδραματίζει ἕναν ρόλο πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνον ἑνὸς ἁπλοῦ χρηματοδότη ἢ διεκπεραιωτῆ· εἶναι ὁ κινητήριος νοῦς. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ θυμίσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰ ἔκδοση τοῦ 1828, τὸ *Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς σλαβονικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ἑλληνικὴν* τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ποὺ κυκλοφόρησε στὴν Πετρούπολη, γιὰ νὰ ἐντάξει τὰ ἐγχειρήματα τοῦ Τυπάλδου μέσα στὴν χρονικὴ συνέχεια, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ἰδεῶν, στὴν ὁποία μετέχει· νὰ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι τὴν ἴδια ἐπο-

χεῖα ποὺ δημοσιεύονται ἔρχονται νὰ ὑποβαστάξουν καί, πάντως, νὰ λειτουργήσουν προσθετικὰ καὶ ὄχι ἀναιρετικὰ πάνω στὸ βασικὸ σκελετὸ τῆς δουλειᾶς μου.

χή, μέσα στὸ ἀνάλογο κλίμα, πρέπει νὰ συντάχθηκε καὶ ἡ μελέτη τοῦ Οἰκονόμου γιὰ τὸν Στούρζα[35] τοῦ ὁποίου ἡ γνώμη προτάσσεται ἐδῶ.

Β΄

φ. 27-37ᵛ *Λόγος ἀναγνωσθεὶς εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὑπὸ Κωνσταντίνου Τυπάλδου Σταυρουπόλεως.*
[στὸ τέλος] *Ἔγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τὴν 7 Ὀκτωβρ(ίου) 1844 – ἀντέγραφον δὲ* [στὸ τέλος] *ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἠλία Ταντα[λίδου] (ἀντέγραφον) ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ ια΄ Φευρ.ἀωνδ΄ Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος.*

Δημοσιευμένο: Ἀπόστολος Μέξης, *Ἡ ἐν Χάλκῃ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολή, ἱστορικὰ σημειώματα, (1844-1933)*, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 45-54. Τὸ δημοσιευμένο κείμενο ἀποκλίνει σὲ ἐλάχιστα σημεῖα. Ἀπόσπασμα μιᾶς παραγράφου περιλαμβάνεται στὴν *Ὀρθοδοξία*, 19, Κωνσταντινούπολη, Ὀκτώβριος 1944, (ἔκτακτον τεῦχος ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι), σ. 304. Βλ. καὶ Κ. Μπόνης, *Ἀρχείου Σύμμικτα*, ὅ.π., σ. 591 ἀρ. 67. Τὸ κείμενο ἦταν γνωστὸ καὶ προτοῦ ἐκδοθεῖ· μνεία του βλ. Γερμανὸς Σάρδεων, «Ἵδρυσις Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῇ Χαλκίτιδι Ἱ. Μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδας», *Ὀρθοδοξία*, 6 (Κωνσταντινούπολη 1931), σ. 635, καὶ Η. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 689.

Ὁ λόγος αὐτὸς τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου καταχωρίζεται στὸ ἀνθολόγιο προφανῶς γιὰ τὸ ὑποδειγματικὸ ρητορικό του ὕφος καθὼς καὶ γιὰ τὸ ὅτι καταγράφει συμβάντα ποὺ προορίζονται νὰ γίνουν κτῆμα τῶν μαθητῶν ἀφοῦ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴ σχολή. Ἐπιπλέον ὅμως τὸ περιεχόμενό του ἀποτελεῖ, γιὰ κάποιους ἱστορικοὺς λόγους, μιὰ δημόσια δήλωση πίστης στὴν ὀρθοδοξία. Ἡ στιγμὴ ποὺ ἐκφωνεῖται εἶναι φορτισμένη σημασιολογικά, ἐπίσημη: μὲ τὴν ἵδρυση τῆς θεολογικῆς σχολῆς τὸ 1844 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Δ΄, ἡ σχολαρχία ἀνατίθεται στὸν Κωνσταντίνο Τυπάλδο. Τὴν ἡμέρα αὐτή, ὁ μετέπειτα Σταυρουπόλεως, κάνει τὴν πρώτη δημόσια ἐμφάνισή του στὸ περιβάλλον τοῦ Πατριαρχείου, ἐκφωνεῖ τὸν πρῶτο λόγο του. Φορέας μιᾶς παιδείας ποὺ διαμορφώθηκε σὲ συνεχὴ

35. Κων. Οἰκονόμου, *Ἀλέξανδρος ὁ Στούρζας Βιογραφικὸν Σχεδίασμα*, Ἀθήνα 1855, βλ. σ. 92-97 σχετικὰ μὲ τὸ *Διπλοῦν Παράλληλον*.

ἐπικοινωνία μὲ τὰ δυτικὰ κέντρα, ἀναλαμβάνει τὴ θέση αὐτὴ στὰ σαραντα-οκτώ του χρόνια, ἔχοντας κιόλας διανύσει μιὰ ἀνιοῦσα ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀδιατάραχτη σταδιοδρομία.

Ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων καὶ τῶν αἰτίων ποὺ στοιχειοθετοῦν τὶς κατηγορίες ποὺ ἐξαπολύθηκαν ἐναντίον του πρὶν τὴν μετάβασή του στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1843, δὲν θὰ εἶχαν θέση ἐδῶ. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται νὰ συγκρατήσουμε ὅμως εἶναι ὅτι ὁ ἀπόηχος τῶν περασμένων τὸν ἀκολουθεῖ καὶ στὴν Χάλκη. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο, μάλιστα, τοῦ 1844, σημειώνονται ἐνέργειες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν παρεμπόδιση τῆς ἵδρυσης τῆς σχολῆς, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες βάλλεται καὶ ὁ ἴδιος προσωπικά[36]. Παραμένει σημεῖο ἀνεξιχνίαστο καὶ μαρτυροῦνται ἐλάχιστα γιὰ τὸ ποιὲς στάθηκαν οἱ σχέσεις τοῦ Τυπάλδου μὲ τὸ Πατριαρχεῖο πρὶν τὸ διορισμό του στὴ θέση αὐτή. Γνωρίζουμε πάντως ὅτι ὑπάρχει προηγούμενη ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Γρηγόριο ΣΤ΄ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὴν Κέρκυρα, στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, μιὰ πενταετία πρίν, τὸ 1838[37].

Ἀκόμη, τὸ ὅτι ἡ ὑπηκοότητά του ἦταν ἀγγλική, ἴσως καὶ ἡ παλαιὰ συνεργασία του μὲ τὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία[38], ἔδωσαν λαβὴ σὲ ποικίλα σχόλια. Ἔτσι, ὅταν κλήθηκε νὰ ἀναλάβει τὴν διεύθυνση τῆς σχολῆς, χρειάστηκε νὰ περάσει ἀπὸ κρίση: «Παρουσιασθεὶς πρὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐπέδειξε τὰ ἐν χειρογράφοις ἔργα αὐτοῦ Δογματικὴν Θεολογίαν, Χριστιανικὴν Ἠθικήν, Ἱερὰν Ἑρμηνευτικὴν καὶ Ἱστορίαν τῆς Θεολογίας, διαβεβαιώσας τὴν ἐκκλησίαν περὶ τῶν ὀρθοδόξων αὐτοῦ φρονημάτων καὶ ἀνασκευάσας τὰς κατ' αὐτοῦ ἐκτοξευθείσας συκοφαντίας»[39].

36. «Ἐπιστολὴ Κ. Φλαμιάτου πρὸς τὸν Γερμανὸ Δ΄ κατὰ τῆς ἀποφάσεως αὐτοῦ περὶ ἱδρύσεως τῆς Ι. Θ. Σχολῆς Χάλκης ἀποσταλέντος ἐκ Σύρου τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1844» (Γ. Δ. Μεταλληνός, *Δύο Κεφαλλῆνες ἀγωνισταὶ ἀντιμέτωποι Κ. Φλαμιάτος καὶ Κ. Τυπάλδος*, ἀνάτυπο, Λευκωσία 1980, σ. 22-27). Στὴν ἐπιστολὴ ὁ Τυπάλδος κατηγορεῖται μεταξὺ ἄλλων καὶ ὡς ὄργανο τῆς ἀγγλικῆς προπαγάνδας.

37. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Η. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 672-9. Ὡστόσο, τὸ πρόβλημα μένει ἀνοιχτὸ ὡς τὰ σήμερα· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Γύρω σὲ μιὰ Κατήχηση, Κοραῆς καὶ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, XXVI, Κέρκυρα 1981, σ. 190.

38. Βλ. Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, ἔκδοση Σπύρος Ι. Ἀσδραχᾶς, Ἀθήνα 1982, σ. 170· Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Τὸ Ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰ.*, Ἀθήνα 1977, 204 καὶ πολλ. Βλ. ἀκόμα γιὰ τὶς σχέσεις Τυπάλδου καὶ Γρηγορίου ΣΤ΄, Η. Τσιτσέλης, *ὅ.π.*, σ. 686.

39. Ἀπ. Δ. Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 44. Ὁ Γερμανὸς Γρηγοριᾶς, *ὅ.π.*, σ. 39-40, σημειώνει ὅτι ὁ Γερμανὸς Δ΄ σὲ σύσκεψη τῆς ἱερᾶς συνόδου ζήτησε τὴν ἔγκριση τῆς κυβερνήσεως «ὅσον ἀφορᾶ στὸν διορισμὸν τοῦ Διδασκάλου Τυπάλδου ὡς Διευθυντοῦ

Παράλληλη ἐπισφράγιση ἀποτελεῖ καὶ τὸ κείμενο ποὺ ἀνθολογεῖται ἐδῶ, ἀπευθύνεται ὅμως σὲ κοινὸ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἱερᾶς συνόδου: μὲ τὸν λόγο αὐτὸν αἴρονται οἱ λανθάνουσες ἢ καὶ ρητὲς ὑπόνοιες ἐναντίον του, παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ τόνος δὲν εἶναι ἀπολογητικός. Ὁ Κ. Τυπάλδος, ποὺ γιὰ δεύτερη φορὰ ἡγεῖται ἑνὸς πανεπιστημιακοῦ ὀργανισμοῦ, κάνει μιὰ προγραμματικὴ διακήρυξη κι ἔρχεται μὲ τρόπο ρωμαλέο νὰ ἐκφράσει τὴν ἰδεολογική του ταύτιση μὲ τὶς ἀκόμα κρατοῦσες οἰκουμενικὲς ἀντιλήψεις, μέσα στὶς ὁποῖες ἄλλωστε συλλαμβάνει καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ φυτωρίου, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλεῖ.

Γ΄

φ. 38-40 *Προσφώνημα Δωροθέου (πρὶν δὲ Φωτίου) Ἱεροδιακόνου πρὸς τὸν Πανιερώτατον Μητροπολίτην Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνον τὸν σεβαστόν μοι καθηγεμόνα καὶ διδάσκαλον ὅτε ἐχειροτονήθην ὑπ' αὐτοῦ Ἱεροδιάκονος τῇ στ΄ Φεβρουαρίου ,αωνδ΄ ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ.*

[στὸ τέλος] *ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἠλία Ταντα[λίδου] (ἀντέγραφον) ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ ια΄ Φευρ. ,αωνδ΄ Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος.*

Χειρόγραφο κείμενο τοῦ Δωροθέου, μὲ ἔνδειξη «Χάλκη 1854», περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο Manjo Stoyanov, *Codices Graeci Manuscripti Cyrilli et Methodi Bibliothecae Serdiciensis*, Σόφια 1973, σ. 108· ἡ περιγραφὴ ποὺ παρέχεται δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ταύτιση.

Ὁ Δωρόθεος Στράτων, ἱεροδιάκονος, μὲ κοσμικὸ ὄνομα Φώτιος,

τῆς Σχολῆς, καθ' ὃ ξένης ὑπηκοότητος (Ἀγγλικῆς)»· καὶ ἀλλοῦ: «Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ... ἠρεύνα καὶ ἐξηκρίβου τὰ περὶ τοῦ ἤθους καὶ τῶν θρησκευτικῶν φρονημάτων ἁπάντων μὲν ἐν γένει τῶν Διδασκάλων καὶ ἱεροκηρύκων, ἰδιαζόντως δ' ἐκείνων οἵτινες ἐξεπαιδεύθησαν ἢ συνεπλήρωσαν τὰς σπουδὰς αὐτῶν ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ. Παρ' ἐνίων δ' ἐκ τούτων ἐλάμβανε καὶ γραπτὴν ἐνυπόγραφον ὁμολογίαν» (Γ. Γρηγορᾶς, *ὅ.π.*, 19).

ὑπῆρξε ἀνιψιὸς τοῦ Δωρόθεου Ἁγιοταφίτη[40], καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ τελευταίου, τὸ 1851, προστατευόμενος τοῦ Η. Τανταλίδη[41], ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπὸ τὸ 1848 δάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ σχολή. Ὁ λόγος ἐκφωνεῖται στὶς 6 Φεβρουαρίου (μνήμη τοῦ π. Φωτίου), μέρα ποὺ ἔχει ὁριστεῖ ἀπὸ τὸν κανονισμὸ ἀργία, ὡς ἑορτὴ τῆς ἱερᾶς μονῆς. Ἀπευθύνεται στὸν Κ. Τυπάλδο καὶ εἶναι ἔργο τοῦ Ἠλία Τανταλίδη· ὄντας ρήτορας δεινὸς ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ δάσκαλος τῆς ρητορικῆς στὴν Χάλκη, «συνέταξε πολλοὺς λόγους ἐκφωνηθέντας ὑπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐν διαφόροις περιστάσεσι καὶ δημοσιευθέντας ἐπ' ὀνόματι ἄλλων»[42].

Δ΄

φ. 41-59 *Μοναστήριον τῶν Ἀρχαγγέλων ἐν Καππαδοκίᾳ. «Γραφήτω αὕτη εἰς γενεὰν ἑτέραν, καὶ λαὸς ὁ κτιζόμενος αἰνέσει τὸν Κύριον» Ψαλμ. ρα΄ 19. «Ἅγιος ὁ ναός σου (ὁ Θεὸς) θαυμαστὸς ἐν δικαιοσύνῃ» ξδ΄ στ. Ἐν Πετρουπόλει 1850.*

[ἀφιέρωση (φ. 42)] *Τῇ* [...] *Ἑλένῃ Κωνσταντίνου Μουρούζῃ* [...] *ἀφιεροῖ τὸ λιτὸν αὐτοῦ πόνημα ὁ Κόμης Α. Βήττ.*

[στὸ τέλος] *μετεφράσθη ἐκ τοῦ ρωσσικοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἰωαννικίου μοναχοῦ ... ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκη Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ιγ΄ Μαρτ. τοῦ 1854, Φίλιππος Π. Γρ. Ἀριστόβουλος.*

Τὸ μοναστήρι τῶν Ταξιαρχῶν ἢ Ἀρχαγγέλων (τούρκικα: Γιανάρτας) βρίσκεται στὸ χωριὸ Ταρσιὰχ (Ταξιάρχης, Β.Α. τῆς Καισαρείας)[43].

40. Γιὰ τὸν Δωρόθεο Ἁγιοταφίτη βλ. ἐδῶ, στὸ *Ζ΄*, ἐπιστολὴ Κ. Οἰκονόμου πρὸς Δωρόθεο (1845). Στὸ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος Ἐθνικῆς Τραπέζης ὑπάρχει σὲ μικροφίλμ τοῦ Ἀρχείου Τυπάλδων-Ἰακωβάτων τὸ πιστοποιητικὸ γράμμα τῆς χειροτονίας του· φέρει τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Κων. Τυπάλδου καὶ ἡμερομηνία 10 Φεβρουαρίου 1854 (χφ. 57, 9). Βλ. καὶ Γ. - Β. Μεταλληνοῦ, *Ἀρχεῖον*, ὅ.π., Ἀθήνα 1985, σ. 126.

41. Πληροφορίες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀριστόβουλου· βλ. εἰδικὰ ἐπιστολὴ 57, 30 Αὐγούστου 1854.

42. Ματθαῖος Παρανίκας, *Βίος Ἠλία Τανταλίδου*, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ΚΔ΄. Κωνσταντινούπολη 1895, σ. 24.

43. Βλ. ὑλικὸ προφορικῆς παράδοσης ποὺ ἀπόκειται στὸ ΚΜΣ: χωριὸ Ταρσιὰχ Καππαδοκίας (φάκελλοι 123-127), ὅπου καὶ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ τὰ χειρόγραφα Α/Α 153, 346. Τὸ ΚΜΣ διαθέτει ἀκόμα καὶ σχετικὸ φωτογραφικὸ ὑλικό.

Τὸ κείμενο ποὺ ἀνθολογεῖται ἐδῶ περιλαμβάνει βέβαια, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο, τὸ ἱστορικὸ τοῦ Μοναστηριοῦ (φ. 43-47) ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του ἀφορᾶ στὴν «Λατρεία τῶν Γραικῶν» (φ. 47-59) ὅπου καὶ ἀναπτύσσονται διάφορα θεολογικὰ θέματα (τὸ σχίσμα, ὁ τρόπος τέλεσης τῆς λειτουργίας στὴν ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ ἐκκλησία, τὸ σύμβολο τῆς πίστεως, ὁ τρόπος ποὺ οἱ ὀρθόδοξοι ρῶσοι καὶ οἱ γραικοὶ κάνουν τὸ σταυρό τους). Συνοδεύονται ἀπὸ παραπομπές στὰ λατινικά, γαλλικὰ καὶ ρώσικα. Τὸ ρωσικὸ κείμενο ἀταύτιστο· Ἰωαννίκιος εἶναι πάλι ὁ Ἰωάννης Δημητριάδης. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη ὄψη τοῦ χειρόγραφου κειμένου ποὺ μιμεῖται τὴν τυπογραφικὴ μορφὴ τοῦ ἐντύπου. Συγγραφέας δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Α. Βήττ, ποὺ ὑπογράφει τὴν ἀφιέρωση στὴν Ἑλένη Μουρούζη· ὡστόσο στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐντοπίσω ἀπὸ ἀλλοῦ τὸ πρόσωπο. Ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια τοῦ κειμένου προκύπτει πὼς ὁ συγγραφέας ἦταν ὀρθόδοξος καὶ ρῶσος ὑπήκοος· ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν γνωστὸ βέλγο ἀρχαιολόγο Jean-Joseph-Antoine-Marie Witte (1808-1889): ἀνάμεσα στὴν πλούσια ἐργογραφία τοῦ τελευταίου δὲν μνημονεύεται παρόμοια συγγραφὴ – ἀκόμη, οὔτε στὴ βιβλιοθήκη του βρισκόταν κανένα τέτοιο ἔντυπο – αὐτοτελὲς τουλάχιστον[44]. Ὁ Κάλφογλου, στὸ καραμανλίδικο ἔργο του *Μονὴ Φλαβιανῶν*[45], ἀνάμεσα στὸν πακτωλὸ τῶν –ἀτεκμηρίωτων ὅμως– πληροφοριῶν, σημειώνει ὅτι ὁ Κόμης Α. Βῆττε ὑπῆρξε πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Καισάρεια, κι ἔγραψε γιὰ τὸ μοναστήρι αὐτὸ μιὰ σύντομη ἱστορία, τὸ 1850, στὰ ἑλληνικά. Τέτοιο ἔντυπο δὲν ἔχει ὡς σήμερα, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, βιβλιογραφηθεῖ.

Τὸ ἔργο δὲν ἀναφέρουν οὔτε οἱ περιγραφὲς τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων τῆς Καππαδοκίας τοῦ Jerphanion, τῶν Thierry, ἢ τοῦ Tchihatcheff, τοῦ ρώσου περιηγητῆ πού, ὅπως ἀναφέρει καὶ τὸ χειρόγραφο, ἐπισκέφθηκε τὸ 1847 τὸ Μοναστήρι[46]. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση

44. Διέτρεξα τοὺς τίτλους τῶν δύο καταλόγων χωρὶς ἀποτέλεσμα: *Catalogue des livres composant la bibliothèque d' histoire ancienne et d' archéologie de feu M. le baron de Witte...*, Παρίσι 1891, καὶ *Supplément au Catalogue de la bibliothèque d' archéologie et d' érudition classiques de feu M. le baron de Witte*, Παρίσι 1892.

45. Ἰω. Η. Κάλφογλου, *Μονὴ Φλαβιανῶν*, Κωνσταντινούπολη 1898, Α΄, σ. 19 (δακτυλογραφημένη ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Χρ. Τουργούτη καὶ Γ. Μαυροχαλυβίδη, ποὺ ἔγινε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ΚΜΣ καὶ παραμένει ἀνέκδοτη).

46. Guillaume de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1936· Nicole et Michel Thierry, *Nouvelles Eglises Rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1963, καὶ P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I-VIII, Παρίσι 1866-1869.

ὅτι τὸ ἔργο μπορεῖ καὶ νὰ μὴν κυκλοφόρησε τυπωμένο – καὶ πάντως ὄχι αὐτοτελῶς. Πρός αὐτὴν τὴν κατεύθυνση μᾶς φέρνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀναστάσιος Λεβίδης, σὲ χειρόγραφό του τῆς δεκαετίας τοῦ 1890[47], ἀντιγράφει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ἀνθολόγιο τοῦ Ἀριστόβουλου, παραπέμποντας ρητὰ στὸ χειρόγραφο καὶ τὸν κτήτορά του. Εἰκάζω ὅτι, γιὰ νὰ καταφεύγει ὁ λόγιος Λεβίδης σὲ ἰδιωτικὸ χειρόγραφο σαράντα χρόνια μετά, σημαίνει ὅτι οὔτε ὁ ἴδιος τουλάχιστον εἶχε ὑπόψη του ἄλλη ἔντυπη μαρτυρία ἢ μνεία του. Σημειώνω πάντως ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, στὰ χρόνια ποὺ μαθήτευε ὁ Ἀριστόβουλος, συγκέντρωνε πολλὰ ἔντυπα ρωσικῆς προέλευσης. Ἴσως τὸ κείμενο αὐτό, ἂν ἔχει ἐκδοθεῖ, νὰ περιλαμβανόταν σὲ κάποιο τόμο σύμμικτο, στὰ ρωσικά[48].

47. Κατατεθειμένο στὸ ΚΜΣ. Βλ. Ἰω. Πετροπούλου, *ὅ.π.*, 253 ἀρ. καταλόγου 6/474 ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ὁ Λεβίδης, σὲ ἔντυπο δημοσίευμά του γιὰ τὴ Μονὴ Ταξιαρχῶν, ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες τοῦ χειρογράφου: Α. Λεβίδης, «Αἱ ἐν τῷ Κλίματι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ἱεραὶ μητροπόλεις», *Ἡμερολόγιον τῶν Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων*, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 126-155, καὶ ὁ ἴδιος, *Αἱ ἐν Μονολίθοις Μοναί*, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 90.

48. Δειγματοληπτικὰ ξεφύλλισα τοὺς τόμους *Mémoires de la Société Impériale d' Archéologie de St. Petersbourg*, I-VI, Πετρούπολη 1847-1852, καὶ *Mélanges greco-romains tirés du Bulletin historico-philologique de l' Academie Impériale des Sciences de Saint Petersbourg*, Πετρούπολη 1850, χωρὶς ἐπιτυχία. Πληροφορίες γιὰ τὰ ρωσικὰ ἔντυπα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χάλκης παρέχει ὁ βιβλιοφύλακας τῆς σχολῆς, Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, ὅ.π., *Ὀρθοδοξία*, ΙΘ΄, σ. 351. Θά 'θελα ἐδῶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν Ἀνδρέα Σιδέρη τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, ποὺ μὲ βοήθησε ν' ἀκολουθήσω κάποιο μίτο, ἔστω καὶ διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς, στὴν ἀχανὴ ρωσικὴ βιβλιογραφία. Πάντως, ἡ λύση τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου βρίσκεται μᾶλλον πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ ὄχι πρὸς τὴ μεριὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀρχαιολογικῆς βιβλιογραφίας.

Ε΄

φ. 60-73^{v} *Λόγος τῇ Γῇ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν περὶ ἀνθρωπαρεσκείας. (ὑπὸ Κ. Τυπ[άλδου] Σταυρουπ[όλεως]* ὑφ' οὗ καὶ ἐξεφωνήθη ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῷ 1854 Μαρτ. ιδ΄).*
[στὸ τέλος] *ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ κστ΄ Μαρτ. 1854. Φίλιππος Π. Γρ. Ἀριστόβουλος.*

* [Ἀπὸ κάτω, διαγραμμένο: *ὑπὸ Εὐθυμίου ἱεροδιακόνου τοῦ Σαμίου*[49] *1854.*]

Ἀνέκδοτο.

Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων· πβ. Κων. Μπόνης, *ὅ.π.*, χφ. 74[50]. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Τυπάλδος σὲ δυὸ σημεῖα τοῦ χειρογράφου τῆς κεφαλληνιακῆς συλλογῆς, ὁ λόγος αὐτὸς «ἐπεδόθη τῷ μαθητῇ Εὐθυμίῳ ἱεροδιακόνῳ Παπαδουλάκη Σαμίῳ. 1854 Φεβρουαρίου 24, ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ». Στὴν ἐδῶ προμετωπίδα σημειώνεται ὅτι ὁ λόγος ἔχει ἐκφωνηθεῖ στὶς 14 Μαρτίου, αὐτοπροσώπως ἀπὸ τὸν Τυπάλδο. Σὲ ἐπιστολὴ ὅμως τοῦ Ἀριστόβουλου, τῆς ἑπόμενης μέρας, 15 Μαρτίου 1854[51], ἡ ἐκφώνηση δὲν μοιάζει νὰ εἶναι γεγονὸς ἀλλὰ προσδοκώμενο: «Γίγνωσκε τὸν προσάγοντά σοι τὸ πτωχό μου τουτὶ γραμμάτιον ἱερολογιώτατον Κύριον Εὐθύμιον Σάμιον τὴν πατρίδα ὄντα μαθητὴν τῶν ἐπὶ διπλώματι ἐξετάσεων καὶ ἕνα ἐκ τῶν ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου κηρύξαι κληρωθέντων· ἔστι δὲ ἡ τοῦ κηρυχθησομένου λόγου ὑπόθεσις "Περὶ ἀνθρωπαρεσκείας". Ἡ σὴ τοίνυν τιμιότης εἰ βούλεται, ἀπελθέτω τὴν προσεχῆ Κυριακὴν εἰς τὰ Πατριαρχεῖα ἀκροασομένη τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον. Καὶ γὰρ ὁ μὲν Κύριος Εὐθύμιος χαίρει ἐν τῇ Σχολῇ ἡμῶν τὴν ὑπόληψιν καλοῦ ἱεροκήρυκος ἡ δὲ ἐκφωνηθησομένη ὁμιλία αὐτοῦ ἀριστούργημα».

Τελικά, θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ λόγος ἐκφωνεῖται ἀπὸ

49. Γιὰ τὸν Εὐθύμιο τὸν Σάμιο βλ. Β. Σταυρίδης, *ὅ.π.*, Α΄, σ. 146. Ἀποφοίτησε τὸ 1854.

50. Στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ὑπάρχει μικροφίλμ. Βλ. καὶ *Μικροφωτογραφήσεις Χειρογράφων καὶ Ἀρχείων*, Γ΄ (1981-1983), Ἀθήνα 1985, σ. 21. Πβ. Γ. - Β. Μεταλληνοῦ, *Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης*, Α΄, Ἀθήνα 1985, σ. 127.

51. Ἐπιστολὴ 49, 15 Μαρτίου 1854, πρὸς τὸν Κωνσταντίνο Φερτεκλίογλου, ἰχθυέμπορο, στὴν Κωνσταντινούπολη.

τὸν ἱεροδιάκονο Εὐθύμιο στὸν πατριαρχικὸ ναό, τὴν Κυριακὴ ποὺ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ συστατικοῦ γράμματος ὡς τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο, στὸ ἀνθολόγιό του, δέκα μέρες μετά: μεταξὺ 15 καὶ 26 Μαρτίου. Τεκμήρια ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ συνηγοροῦν στὸ ὅτι ὁ Τυπάλδος εἶναι πράγματι ὁ συγγραφέας τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ λόγου· στὰ πλαίσια τῆς ρητορικῆς ἐξάσκησης στὴν ὁποία ἐθίζονται οἱ μαθητὲς σπουδαστές, τὸ παραχωρεῖ στὸ μαθητή του, γιὰ νὰ τὸ ἐπεξεργαστεῖ κι ἐκεῖνος, πλουτίζοντάς το μὲ τὴ σειρά του. Μὲ τὴν παραβολὴ τῶν δυὸ κειμένων, τοῦ αὐτογράφου καὶ τοῦ ἀντιγράφου τῆς «Συλλογῆς», παρατηροῦμε ὅτι τὸ δεύτερο κείμενο ἔχει μεγαλύτερη ἔκταση, ἀποτελεῖ λοιπὸν ἀνάπτυγμα τοῦ ἀρχικοῦ. Ἡ χειρονομία τῆς ἐκχώρησης ἑνὸς λόγου ἀπὸ τὸν δάσκαλο στὸν μαθητὴ δὲν μοιάζει ν' ἀποτελεῖ περίπτωση μοναδικὴ – τουλάχιστον γιὰ τὰ ἤθη τοῦ Τυπάλδου ἀλλὰ καὶ τοῦ Τανταλίδη (βλ. ἐδῶ τὸ *Γ΄*). Οἱ ἑρμηνευτικὲς αὐτὲς ὑποθέσεις ἐπαληθεύονται καὶ ἀπὸ κοινόχρηστες πρακτικές[52].

Στὴν ἐκκλησιαστικὴ χρήση της, ἡ σημασία τοῦ ὅρου *ἀνθρωπαρέσκεια* εἶναι «ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ προσπάθεια εἰς τὸ νὰ ἀρέσκει τις (εἴτε καλῶς εἴτε κακῶς) εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὄχι εἰς τὸν Θεόν»[53]. Κείμενο μαχητικό, ὁ λόγος τοῦ Τυπάλδου θὰ περιληφθεῖ στὴν πνευματικὴ φαρέτρα τῶν ἱεροσπουδαστῶν τῆς Χάλκης. Στὰ εἴκοσι τέσσερα ἐδάφια τοῦ κειμένου, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει, ἀρύεται τὰ παραδείγματά του ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ παρόν, ἀπὸ τὶς Γραφὲς καὶ ὄχι «τὴν θύραθεν ἱστορία», γιατὶ τὸ κρίνει περιττό. Στὴν πραγματικότητα, ἀναφέρεται στὸ παρὸν καὶ εἶναι ἡ ρητορική του δεινότητα ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει, μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἐποστρακισμοῦ, νὰ ὁδηγήσει τὸν ἀκροατή του ὄχι ἐκεῖ ποὺ φαινομενικὰ δηλώνει ἀλλὰ ἐκεῖ ποὺ θέλει· γιατὶ στὸ στόχαστρο δὲν βρίσκονται οἱ ἀνθρωπάρε-

52. Στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι μὲ ἀνάλογη ἔνδειξη: «1852 ἐδόθη τῷ ἐκ Σερρῶν μαθητῇ Τιμοθέῳ ἱεροδιακόνῳ» 77/πε΄, καὶ ἀργότερα «τῇ Ε΄ Κυριακῇ ... περὶ ἀγάπης· ἐπεδόθη τῷ μαθητῇ Ἰωακεὶμ ἱεροδιακόνῳ τῷ Σιφνίῳ, 1858». Ἄλλωστε, ὁ συγγραφέας, στὶς ἀρκτικὲς παραγράφους, προβάλλοντας τὴν ἀπειρία του στὴν ρητορικὴ –πράγμα ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε στὴν ἀλήθεια ἀλλὰ οὔτε στὴ φήμη τοῦ Τυπάλδου– ζητάει ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό του νὰ δεχτεῖ εὐνοϊκὰ τὸν λόγο ἑνὸς πρωτόπειρου.

53. Βλ. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Λεξικὸν ἐπίτομον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1839, ὅπου ἡ ἑρμηνεία τοῦ ὅρου βρίσκεται ἐννοιολογικὰ πλησιέστερα στὸ περιεχόμενο ποὺ τῆς δίνει καὶ ὁ Τυπάλδος. Ἡ ἀναζήτηση καταγωγῆς τοῦ ὅρου δὲν περιλαμβάνεται στὰ ὅρια τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Ἐνδεικτικὰ μόνο ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἴδια λέξη βρίσκουμε στοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Σολομῶντος, δ΄, καὶ τὴν ἔννοια ἐπεξεργάζεται ὁ Παῦλος στὴν Πρὸς Γαλάτας ἐπιστολή του.

σκοι ἀλλὰ οἱ ἑτερόδοξοι – ὅπως σὲ ἕνα μοναδικὸ σημεῖο τοὺς ἀποκαλεῖ. Τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τὸ συνθέτουν γεγονότα σχετικὰ πρόσφατα ὅπως ὁ θάνατος τοῦ Καΐρη στὴ φυλακὴ ἢ ἡ καταδίκη τοῦ Κίνγκ· καὶ ὁ Τυπάλδος στρέφεται ἐναντίον τῶν διαμαρτυρομένων δίχως νὰ τὸ ἀναφέρει ρητά, ἀλλὰ ἀφήνοντας νὰ διαφανεῖ ὁ ἰδεολογικός του προσανατολισμός: «τόσον ... ἡ αἰσχρὰ αὕτη δουλεία τῆς ἀνθρωπαρεσκείας κατέστη γενικὴ σχεδὸν εἰς τὸν κόσμον, εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς *ἐπηρεάζουσα τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα*, καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν συνείδησιν πολλῶν ἐπτοημένων περὶ τὰ κοῦφα καὶ γελοῖα τοῦ συρμοῦ ὡς λέγομεν καὶ τῆς ἀνοήτου πολυτελείας, ὥστε *καὶ αὐτά των τὰ τέκνα παραδίδωσιν εἰς διδασκαλεῖα ἑτεροδοξίας*, δι' ἀνθρωπαρέσκειαν».

ΣΤ΄- ΙΖ

φ. 73^{v}-74 *ΣΤ΄ | Ἐπιστολὴ*
INCIPIT *Τῷ σοφῷ Ν. Δούκα Κ. Οἰκονόμος χαίρειν! Εὐθυβούλης ὁ κομιστής...*
[στὸ τέλος] *ἐξ Ἀθηνῶν ,αωμ΄ Θαργηλιῶνος* [Μαΐος] *μεσοῦντος δευτέρα εἰς Αἴγιναν.*

Δημοσιευμένο: Ἀρχ. Γερμανὸς Γρηγοριάδης, *Ἡ ἐν Χάλκῃ*, ὅ.π., 1907, σ. 48.

φ. 74^{v}-76 *Ζ΄ | Ἐπιστολὴ Οἰκονόμου*
INCIPIT *Ἐλλογιμώτατε κύριε Δωρόθεε! Βραδέως ἀπαντῶ.*
[στὸ τέλος] *τῇ Ζ΄ Μαρτίου ,αωμε΄ Ἀθήνηθεν.*

Δημοσιευμένο: Μ. Ι. Γεδεών, «Τὸ κήρυγμα τοῦ Θείου Λόγου ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν κάτω χρόνων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Η΄, 25, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 203-204. Ἀπευθύνεται στὸν Δωρόθεο Ἁγιοταφίτη[54].

54. Ἐπιστολὴ τοῦ Κων. Οἰκονόμου στὸ Δωρόθεο Ἁγιοταφίτη. Τὸ 1845 ὁ Δωρόθεος ἐκδίδει στὴ Σμύρνη ἕναν ἐπικήδειο λόγο γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Ἱεροσολύμων. Ἕνα ἀντίτυπο τοῦ λόγου αὐτοῦ στέλνει μέσῳ τοῦ Τανταλίδη στὸν Κ. Οἰκονόμο ζητώντας τὴ γνώμη του. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἀπάντηση στὸ αἴτημα τοῦ Δωρόθεου. Βλ. Ἀθανάσιος Χατζηδῆμος, *Βιβλία τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1948, ἀρ. 176, καθὼς καὶ Μ. Γεδεών, *Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ*, Ἀθήνα 1934, σ. 140, 160, 397.

φ. 76-77 *Η΄ / Ἐπιστολὴ συστατικὴ τοῦ Στεφάνου Καραθεοδωρῆ πρὸς Οἰκονόμον Ἐκ Κωνσταντινου[πόλεως] 13 Ὀκτωβ. 1840*
INCIPIT *Αἰδεσιμώτατε Κύριε, ὁμολογῶν ὅτι διατελῶ χρεώστης....*

φ. 77-78ᵛ *Θ΄ / Ἐπιστολὴ τοῦ Οἰκονόμου*
INCIPIT *Φίλτατε Τανταλίδη! δι' ἅρματος...*
[στὸ τέλος] *τῇ ιζ΄ Μαρτίου ,αωμε΄ ἐξ Ἀθηνῶν.*

φ. 78ᵛ-80 *Ι΄ / Ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ τῷ Σ[τεφάνῳ] Καραθεοδωρῇ.*
INCIPIT *Ἐξοχώτατε ἰατρέ, καὶ φιλόσοφε καὶ φίλε! πολλὰ καὶ καλά...*
[στὸ τέλος] *1839 ἐξ Ἀθηνῶν* [*7 Δεκ.*]

φ. 80-81 *ΙΑ΄ / Τοῦ αὐτοῦ τῷ αὐτῷ*
INCIPIT *Φίλων ἄριστε καὶ σοφώτατε!*
[στὸ τέλος] *τῇ ΙΘ΄ Μαΐου ,αωμδ΄ ἐξ Ἀθηνῶν.*

φ. 81-82ᵛ *ΙΒ΄ / Τοῦ αὐτοῦ τῷ αὐτῷ*
INCIPIT *Ἐξοχώτατε ἰατρὲ καὶ φίλε! Περὶ τὰ τέλη...*
[στὸ τέλος] *τῇ 20 Νοεμβ. ,αωμδ΄ Ἐξ Ἀθηνῶν.*

φ. 82ᵛ *ΙΓ΄ / Ἐπίγραμμα Α. Χαριλάου Λεσβίου*[55].
INCIPIT *Ἐπὶ τῆς μεγάλης Πύλης τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος / Ἀθανάτου Τριάδος...*

Δημοσιευμένο: Βασίλειος μητροπολίτης Σμύρνης, *Διάφορα ἐπιγράμματα*, Σμύρνη 1906, σ. 33-34.

55. Ἀντώνιος Χαρίλαος Λέσβιος: «Ὁ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καθηγητὴς» ἔγραψε τὸ 1867, στὸ θάνατο τοῦ Στ. Καραθεοδωρῆ, τρία «ἐπιτυμβίδια στιχουργήματα», βλ. Ἠλίας Τανταλίδης, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρῆ*, Κωνσταντινούπολη 1868, σ. 84.

φ. 84 *ΙΔ΄ / Ἐπίγραμμα συντακτήριον.*
INCIPIT *Ὃν τὸν νοῦν ὑπηγόρευσεν αὐτὸς Εὐγένιος πνέων τὰ λοίσθια ἐστιχούργησε δὲ Σέργιος ὁ Μυστάκης*[56] */ Εὐγένιος μέγας...*

φ. 84 *ΙΕ΄ / Κωνσταντ[αντίνου] Καραθεοδωρῆ ἰατροῦ εἰς τὸν Κατελλάκον Καθηγητὴν τῆς ἀνατομίας ἐν Πίσσῃ.*
INCIPIT *Τίπτε Κατέλλακε...*

Δημοσιευμένο: Σπυρίδων Μαυρογένης, *Βίος Κωνσταντίνου Καραθεοδωρῆ*, Παρίσι ²1885, σ. 12.

φ. 84ᵛ *ΙΣΤ΄ / Ἐπίγραμμα εἰς Βρύσιν ποιηθὲν ὑπὸ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τεσσαρεκαιδεκάτους ὄντος.*

Δημοσιευμένο: Βασίλειος Σμύρνης, *ὅ.π.*, σ. 14.

φ. 84ᵛ-85 *ΙΖ΄ / Στίχοι ἡρωϊκοὶ παρ' ἐμοῦ πονηθέντες τοῦ ἄρχοντος χάριν.*
[στὸ τέλος] *«Τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο μετεγράφη ἔκ τινος χειρογράφου τεύχους ρητορικῶν συνταγμάτων ὑπὸ διαφόρων συντεθέντων· Ἀνῆκε δὲ τὸ χειρόγραφον τοῦτο τῷ ἐπιγραμματοποιῷ Εὐγενίῳ ὡς ἔστιν εἰκάσαι ἐκ τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς βίβλου σεσημειωμένου» Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις Εὐγενίου Ἱερομον. τοῦ ἐξ Ἀ...*[ἴσως Ἀγράφων]. *Ἀντέγραφον τῇ ΙΕ΄ Αὐγούστου ,αωνδ΄ ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Φ.Π.Γ.Α.*

Ἀταύτιστο.
Ὁ Εὐγένιος ὁ ἐξ Α[γράφων], ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης δηλαδή, ὁ Αἰτωλός, ἱερουργοῦσε στὸν ναὸ τοῦ Κοντοσκαλίου ὅπου βρέθηκε μὲ τὸν δάσκαλό του, τὸν Κορυδαλέα[57].

56. Σέργιος Μυστάκης: ἀναφέρεται ὡς δάσκαλος στὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή· πεθαίνει τὸ 1845. Βλ. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Β΄, Ἀθήνα 1936, σ. 365, 399. Ὁ Ἄνθιμος Μαζαράκης τὸν ἀναφέρει ὡς Διευθυντή της τὸ 1817-1820. Βλ. Α. Μαζαράκης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή», *Ἡμερολόγιο τῶν Ἐθνικῶν καὶ Φιλανθρωπικῶν καταστημάτων τοῦ 1906*, Β΄, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 118.

57. Βλ. Ματθαῖος Παρανίκας, *Αἱ Σχολαὶ τῶν Ἀγράφων καὶ οἱ διδάσκαλοι αὐτῶν*, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ΚΣΤ΄, Κωνσταντινούπολη 1896.

Τὰ περιεχόμενα *ΣΤ΄-ΙΖ΄* ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ χειρόγραφο ποὺ κυκλοφοροῦσε τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ στενὸ κύκλο προσώπων ποὺ σχετίζονταν ἔμμεσα ἢ ἄμεσα μὲ τὴ θεολογικὴ σχολὴ (Κων. Οἰκονόμος, Ἠλ. Τανταλίδης, Κων. Τυπάλδος). Τὸ πρωτότυπο αὐτὸ τετράδιο, ἡ μάνα, λανθάνει. Μᾶς εἶναι ὅμως γνωστὰ δύο ἀντίγραφα[59]· τὸ ἕνα ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμου ποὺ ἀπόκειται στὸ Κέντρο Ἔρευνας Μεσαιωνικοῦ καὶ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ[60] καὶ τὸ ἄλλο στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων στὸ Ληξούρι[61]. Στὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἀρχείου Οἰκονόμου γίνεται μία κατ' ἐπιλογὴν ἀντιγραφὴ τοῦ συνόλου τῆς ὕλης ποὺ περιεῖχε τὸ ἀρχικὸ χειρόγραφο ἢ μία ἀπογραφὴ τίτλων καὶ μόνο[62].

Παρατηροῦμε ἐδῶ ὅτι πρόκειται γιὰ τύπους ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν ποὺ δὲν ἀποσκοποῦν στὸ νὰ γίνουν κατανοητὲς ἀπὸ εὐρὺ κοινὸ ὅπως οἱ ἐκφωνούμενοι λόγοι· αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὴν παρουσία μιᾶς γλώσσας ποὺ ἀρχαΐζει, εἶναι ἡ πεποιημένη γλώσσα τοῦ Οἰκονόμου ἐκείνης τῆς ἐποχῆς: τὸ μοναδικὸ σημεῖο τοῦ χειρογράφου ὅπου ἡ γλώσσα διαφέρει.

58. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν συνάδελφο Κώστα Λάππα ποὺ χάρη στὴ δική του ὑπόδειξη καὶ βοήθεια μπόρεσα νὰ πραγματοποιήσω τὴν ταύτιση τῶν δύο αὐτῶν ἀντιγράφων μὲ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀριστόβουλου.

59. Βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐργασίας ἐτούτης ἡ ἀναδίφηση τῶν πολλαπλῶν σχέσεων ποὺ συνενώνουν τὰ πρόσωπα ποὺ ἀλληλογραφοῦν. Πάντως, πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι συμπράττουν ἐναντίον τῶν μισιοναρίων, σὲ κοινὸ ἰδεολογικὸ μέτωπο, μὲ φυλλάδια ἀπαντητικά: στὰ χρόνια ἀκριβῶς ποὺ ἀντιγράφονται τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν, ὁλοκληρώνεται καὶ ἡ ἔκδοση τῶν *Παπιστικῶν Ἐλέγχων*, τρίτομου ἔργου ποὺ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὴν παλαιότερη, πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, συνεργασία τοῦ Τανταλίδη μὲ τὸν Καραθεοδωρῆ· ὁ τελευταῖος στάθηκε στενὸς συνεργάτης τοῦ Γρηγορίου ΣΤ΄, οἱ συγκαιρινοί του τὸν ἀποκαλοῦσαν «τὸ στόμα τοῦ γένους». Ὅσο γιὰ τοῦ Οἰκονόμου τὴ συμβολή, ὑπῆρξε γιὰ ἄλλην μιὰ φορὰ κεφαλαιώδης, ὅπως βγαίνει ἔκτυπα μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολές. Ἀλλὰ ὁ ρόλος του θὰ ἀναλυθεῖ παρακάτω.

60. Ἀρχεῖο Οἰκονόμου, φάκελλος XLV, ἀρ. 5. (Στὸ ἑξῆς θὰ ἀναφέρεται ἐδῶ μὲ τὰ ἀρχικὰ Α.Ο.)

61. Ἐπιγράφεται «Συναγωγὴ περιέργων τινῶν ἀποσημειώσεων οἷον ἐπιγραφῶν, ἐπιστολῶν, ἐπιγραμμάτων, καὶ ἄλλων τινῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν ἢ βιογραφικῶν ὑπομνημάτων ὑπὸ Ἠλία Τανταλίδου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ΑΩΜΕ». Πβ. καὶ Κ. Γ. Μπόνης, *Ἀρχείου Σύμμικτα*, ὅ.π., 1970, ἀρ. 64α καὶ 64β, σ. 589. Θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἰδιόγραφο τοῦ Ἠλία Τανταλίδη: ἡ γραφὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη καὶ αὐτὸ εἶναι στοιχεῖο ποὺ συνηγορεῖ στὸ ὅτι πρέπει νὰ ἔχει συνταχθεῖ πρὶν τὸ τέλος τοῦ 1845, γιατὶ γνωρίζουμε ὅτι ἀκριβῶς στὶς 26 Νοεμβρίου τῆς χρονιᾶς αὐτῆς ὁ Τανταλίδης ἔχασε τὸ φῶς του.

62. Οἱ ἐπιστολὲς *Η΄*, *Ι΄* ἀντιγράφονται αὐτούσιες, ἐνῶ οἱ *ΣΤ΄*, *Ζ΄*, *Θ΄*, *ΙΑ΄*, *ΙΒ΄* ἁπλὰ καταγράφονται.

Ταύτιση:

Οἱ ἐπιστολὲς *ΣΤ΄*, *Ζ΄*, *Η΄*, *Θ΄*, *Ι΄*, *ΙΑ΄*, *ΙΒ΄*, τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἀριστόβουλου ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς σελίδες 2, 4, 4, 4, 5, 8, 8 τοῦ χειρογράφου Α.Ο. καθὼς καὶ μὲ τὰ φύλλα 4-4^{v},12-13, 11-11^{v}, 13^{v}-15, 16-17^{v}, 21-22^{v}, τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64α. Τὰ ἐπιγράμματα *ΙΓ΄*, *ΙΔ΄*, *ΙΕ΄*, *ΙΣΤ΄* ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς σελίδες 5, 11, 8, 21 τοῦ χειρογράφου Α.Ο. καὶ μὲ τὰ φύλλα 16, 26^{v}-27, 24 τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64α. Ἡ *ΙΣΤ΄* ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ φ. 3 τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64β.

ΙΗ΄

φ. 85^{v}-90^{v} *Ἐκ τοῦ εἰς τοὺς ἀειμνήστους Ζωσιμάδας ἐπιταφίου λόγου τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐκδοθέντος ἐν Ἀθήναις τῷ ,αωμβ΄. σελ. 51.*

ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ιγ΄ Νοεμβρίου τοῦ ,αωνδ΄ Φ.Π.Γ.Α.

Ὁ λόγος τοῦ Οἰκονόμου ἐκφωνεῖται στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης στὴν Ἀθήνα, στὶς 5 Ἀπριλίου 1842, τοῦ Ἁγίου Ζωσιμᾶ· κυκλοφόρησε σὲ φυλλάδιο, ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ ὁποίου θὰ συγκεντρωνόταν ποσὸ γιὰ τὴν ἀνέγερση μνημείου τῶν Ζωσιμάδων[63]. Ὁ ἐπιτάφιος λόγος τοῦ Οἰκονόμου περιλαμβάνεται στὶς σ. 29-58 τοῦ φυλλαδίου ἀλλὰ ὁ Ἀριστόβουλος ἀρχίζει νὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὴ σ. 51-58 (παράγραφοι ιγ΄-ιε΄). Ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμος, στὰ προκαταρκτικά του λόγια, καθορίζει: «Τοῦτο λοιπὸν ἀδελφοί μου κείσθω τῆς ὁμιλίας ὑπόθεσις... α) ποῖαι τινές ἦσαν αἱ τῶν Ζωσιμαδῶν εὐεργεσίαι καὶ β) ἐὰν ἦσαν τοιαῦται ὁποῖαι εἰσὶν αἱ εὐάρεστοι τῷ Θεῷ»[64].

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ χειρογράφου παραμερίζει τὸ πρῶτο μέρος, τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὰ βιογραφικὰ τῶν Ζωσιμάδων, ἀναδεικνύοντας μόνον ὅσα ἀναφέρονται στὸ θρησκευτικὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου.

63. *Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἱερὸν μνημόσυνον τῶν ἀειμνήστων Ζωσιμαδῶν σὺν ᾗ καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Λόγος ὁ παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐκφωνηθείς*, Ἀθήνα 1842. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἐπιτροπὴ τῶν λογίων ποὺ ὀργανώνουν τὸ μνημόσυνο συμμετέχει καὶ ὁ Ἡλίας Τανταλίδης.

64. *Ὅ.π.*, σ. 32.

ΙΘ΄

90ν-95ν *Ἰννοκεντίου ἐκ τῆς σειρᾶς τῆς ἐπιγραφομένης «Ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστὴ» Λόγος τῇ Δ΄ τῆς Β΄ ἑβδομάδος. (μετεφράσθη ἐκ τοῦ ρωσσικοῦ ὑπὸ Ἰωαννικίου μοναχοῦ πρώην καθηγητοῦ τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ).*

[στὸ τέλος] *ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ΙΖ΄ Νοεμβρίου τοῦ ,αωνδ΄ Φ.Π.Γ.Α.*

Ἰννοκέντιος: πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Χαρκοβίας, Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος, σχολάρχη τῆς πνευματικῆς ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου. Λόγοι του ἔχουν ἐκδοθεῖ πρῶτα στὰ γαλλικὰ (1846) καὶ ἕνα χρόνο ἀργότερα στὰ ἑλληνικὰ σὲ μετάφραση τοῦ Ἀλέξανδρου Στούρζα[65]· τὸ κείμενο ὅμως ποὺ σταχυολογεῖται ἐδῶ, μετάφραση καὶ πάλι, τοῦ μοναχοῦ Ἰωαννίκιου (Ἰωάννη Δημητριάδη) δὲν περιέχεται στὴν ἐπιλογὴ τοῦ Στούρζα. Στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, τοῦ 1847, ὁ Α. Κορομηλᾶς συστήνει τὸ ἔργο καὶ τὸν μεταφραστή του μὲ τὰ λόγια αὐτά: «Μετεφράσθησαν δὲ οἱ Λόγοι οὗτοι ... ὑπὸ τοῦ περικλεοῦς Ἀλεξάνδρου Στούρζα τοῦ ὁποίου ὅλος σχεδὸν ὁ βίος καθιερώθη εἰς τὴν δόξαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἅμα γνωσθέντες ἔπεισαν (διότι τί πειστικότερον τῆς ἀληθείας) καὶ αὐτὸν τῆς ἑτεροδοξούσης Εὐρώπης τὸν κλῆρον»[66]. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰννοκέντιος εἶναι γνωστότερος στοὺς κύκλους τοῦ πατριαρχείου γιὰ τὴν συμμετοχή του στὶς συνομιλίες τοῦ 1850 γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο, ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀνάμεσα στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας καὶ στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος – τὴν τελευταία ἐκπροσωποῦσε ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης.

Γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ κείμενο αὐτὸ στὸ ἰδεολογικὸ κλίμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορρέει, σημειώνω ὅτι τὸν ἴδιο περίπου καιρό, δυὸ μῆνες μετὰ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο, δηλαδὴ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1855, ὁ Ἰννοκέντιος ἐκφωνεῖ λόγο στὴ μητρό-

65. Βλ. *Première semaine de la Quadragésime,* Homélies prononcées à Kiev par le R. P. Recteur Innocent traduites du Russe par Alexandre de Stourza, Παρίσι-Γενέβη 1846, καὶ *Πρώτη ἑβδομὰς τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς.* Ὁμιλίαι ἐκφωνηθεῖσαι ἐν Κιοβίᾳ ὑπὸ Ἰννοκεντίου, μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Σ. Στούρζα ἐπιστασίᾳ Κωνσταντίνου Σούτσου, Ἀθήνα 1847.

66. *Πρώτη ἑβδομάς*, ὅ.π., «Ὁ Τυπογράφος πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας», σ. γ΄-δ΄. Ἀγγελίες γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ ἔργου δημοσιεύθηκαν στὸ γαλλικὸ τύπο· βλ. *Revue critique des Livres nouveaux*, rédigée par Joel Cherbuliez, Παρίσι 1846, καὶ *Bulletin du Semeur*, 22.7.1846, ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, *ὅ.π.*, σ. 141-143.

πολη τῆς Ὀδησσοῦ, ὑποστηρίζοντας τὴν ἀνάγκη «νὰ ἐνισχυθεῖ ὁ ἱερὸς δεσμὸς τῶν δύο μεγάλων ἐθνῶν τῶν Ρώσων καὶ Ἑλλήνων»[67].

Κ΄

φ. 95ᵛ-99 *Χρύσανθος ἐλέῳ Θεοῦ Πατριάρχης τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλὴμ καὶ πάσης Παλαιστίνης τοῖς λαμπροτάτοις, αἰδεσιμωτάτης* [sic] *καὶ σοφωτάτοις διδασκάλοις καὶ Θεολόγοις τῆς ἐν Ὀζωνίᾳ Ἀκαδημίας σωτηρίαν ἄνωθεν μετὰ ἀποστολικῆς εὐλογίας.*

[στὸ τέλος] *ἀντέγραφον ἔκ τινος ἀντιγράφου παρὰ τῷ κυρίῳ Βασ. Πυλάδῃ εὑρισκομένου, ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολ. τῆς Μ. τοῦ Χ. Ἐκκ. Σχολῇ τῇ ΚΖ΄ 10βρίου ˏαωνδ΄ Φ.Π.Γ.Α.*

Ἐπιστολικὸ κείμενο τοῦ Χρύσανθου Νοταρᾶ χρονολογημένο στὰ 1715. Δημοσιευμένο[68]: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ σπανίων ἑλληνικῶν συγγραφῶν*, Δ΄, (Πετρούπολη) 1897, ἀναστατικὴ ἔκδοση Βρυξέλλες 1963, σ. 72-76 ἀρ. 17 ποὺ τιτλοφορεῖται «Φροντὶς περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως βιβλίου τοῦ ἐν Κιοβίᾳ μονάσαντος Ἀδὰμ Ζοιρνικαβίου». Ὁ ἐκδότης παραπέμπει σὲ κώδικα τοῦ Μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως (ἀρ. 302), τὸν ὁποῖο ὁ Χρύσανθος ἔστειλε στὴν Ὀξφόρδη· μὲ τὴν ἔκθεση αὐτή, τοῦ 1715, ὁ Χρύσανθος ἐπιχειρεῖ νὰ πείσει τοὺς Ὀξφορδιανοὺς θεολόγους νὰ τυπώσουν τὸ σύγγραμμα τοῦ Ζοιρνικάβιου *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός. Πραγματεῖαι Θεολογικαί*. Τελικά, τὸ βιβλίο θὰ κυκλοφορήσει στὴν Πετρούπολη τὸ 1797: τὸ περιεχόμενό του σκοπεύει στὴν ἐξουδετέρωση τῆς ἐπιρροῆς τῶν δογμάτων τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας[69].

67. *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Πανιερωτάτου Ἰννοκεντίου ἀρχιεπισκόπου Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος ἐν τῇ ἐν Ὀδησσῷ Μητροπόλει τῆς Μεταμορφώσεως μετὰ τὴν παράκλησιν πρὸ τῆς ἐκπομπῆς τοῦ ἑλληνικοῦ τάγματος τῶν ἐθελοντῶν ἐξ Ὀδησσοῦ εἰς Σεβαστούπολιν τὴν 11 Ἰανουαρίου 1855* (Γ. Μ., ἀρ. 6475). Κυκλοφόρησε σὲ τετράφυλλο, τυπωμένο στὴν Κεφαλλονιά, πράγμα ποὺ μὲ κάνει νὰ ὑποθέσω ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ λόγο αὐτό, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἐράνισμα τοῦ χειρογράφου, διαφαίνεται ἡ συμβολὴ τοῦ Κων. Τυπάλδου.

68. Εὐχαριστῶ τὴν συνάδελφο τοῦ ΚΕΜΝΕ Πηνελόπη Στάθη ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴν ταύτιση.

69. Βλ. Γ. Λαδᾶ - Α. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1796-1799*, Ἀθήνα

Στὴν παραβολὴ τοῦ κειμένου ποὺ ἀνθολογεῖται μὲ τὸ ἐκδομένο, τὸ χειρόγραφο παρουσιάζει παραλλαγὲς πρὸς μιὰ δημοτικότερη γλωσσικὴ μορφή, ποὺ θὰ ἀπέδιδα μᾶλλον στὸ «πρωτότυπο», ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει, παρὰ σὲ ἐπέμβαση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστόβουλου. Ὁ κτήτορας, Β. Πυλάδης, ὑπῆρξε λόγιος τῆς Κωνσταντινούπολης καταγόμενος ἀπὸ τὴν Καισάρεια, καὶ διατηροῦσε ζωντανὲς σχέσεις μὲ τὸ περιβάλλον τῆς θεολογικῆς σχολῆς[70]. Ὁ Μ. Γεδεὼν τὸν ἀναφέρει ὑπογραμμίζοντας τὴν παιδεία του, τὴν ἀναστροφή του μὲ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα ἔργα, χαρακτηρίζοντάς τον «πολυΐδμονα»[71].

Τὸ σύγγραμμα ποὺ συστήνει ὁ Χρύσανθος ἀνήκει στὴ χορεία τῶν μαχητικῶν ἔργων ποὺ κυοφοροῦνται μέσα στὸ κλίμα τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας: αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ τὸ κείμενο πρὸς τοὺς θεολόγους τῆς Ὀξφόρδης ἀνθολογεῖται ἀπὸ ἕναν μαθητὴ τῆς Χάλκης[72]: ἄλλωστε καὶ τὸ δίτομο, σὲ folio, βιβλίο τοῦ Ζοιρνικάβιου, στὴ μετάφραση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, περιλαμβάνεται στοὺς τίτλους τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀριστόβουλου. Ἴσως ἡ μνεία τοῦ ἔργου τοῦ Ζοιρνικάβιου μέσα στὸ μαθητικὸ τετράδιο νὰ ἀποτέλεσε καὶ τὸ ἀρχικὸ γνωστικὸ ἐρέθισμα ποὺ τὸν ὁδήγησε ἀργότερα στὴν ἀπόκτηση τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος τοῦ βιβλίου: ἀπὸ τὸ χειρόγραφο προκλήθηκε ἡ στροφὴ πρὸς τὸ ἔντυπο.

1973, ἀρ. 45. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Κώστα Στάικο ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ συμβουλευτῶ τὸ ἀντίτυπο τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης (ἂς σημειωθεῖ ἐδῶ παρεκβατικὰ ὅτι προηγούμενος κτήτορας, σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιόσημο-σφραγίδα, ἦταν ὁ Μανουὴλ Γεδεών).

70. «Ἦν δὲ Καισαρεὺς τὴν πατρίδα καὶ λόγιος σπουδάσας ἐν Ἀθήναις, ἔχων τὸν τρόπον τοῦ ζῆν, συνεχῶς ἐπεσκέπτετο τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν καὶ εἶχεν ἐξαιρέτως φιλίαν μετὰ τοῦ καθηγητοῦ Τανταλίδου» (Βασίλειος Σμύρνης, *ὅ.π.*, 1906, σ. 25-27).

71. Ἀναφέρει ὅτι ἐπηρέασε τὸν Ματθαῖο Παρανίκα στὴ συγγραφὴ τοῦ Σχεδιάσματος «ὁ πολυΐδμων Βασίλειος Πυλάδης ὑποδείξας τῷ Παρανίκα πολλὰ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα πρὸς σπουδήν» (Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ὅ.π., 1934, σ. 438). Τὸ ὄνομα τοῦ Πυλάδη ἀπαριθμεῖται στὸν κατάλογο συνδρομητῶν τοῦ Εὐγενίου ἱερέως [= Μ. Γεδεών], *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή*, Ἀθήνα 1886.

72. Βλ. καὶ Ἠλ. Τανταλίδης, *Βίος Καραθεοδωρῆ*, ὅ.π., 1868, σ. 58, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Στέφανος Καραθεοδωρῆς μετέφρασε τὸ «Θεοφάνους Προκοποβίκη Ἐπιτομὴ τῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου πνεύματος πραγματείας Ἀδὰμ Ζερνικαβίου μετάφρασις ἐκ τοῦ λατινικοῦ».

ΚΑ΄

φ. 99ᵛ-107 *Λόγος εἰς τὸν ἀοίδοιμον ἱεράρχην Κυνουρίας Διονύσιον, ἐκφωνηθεὶς τῇ 22 Ἰαν. ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυρίου Μισαὴλ Ἀποστολίδου.*
[στὸ τέλος] *ἀντέγραφον τῇ ΙΕ΄ Ἀπρ. αωνε΄ ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Φ.Π.Γ.Α.*

Πρόκειται γιὰ λόγο ἐπικήδειο, τοῦ 1852, ποὺ ἐκφωνεῖ ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης, μητροπολίτης Πατρῶν καὶ Ἠλείας τότε, μιὰ μέρα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Διονύσιου[73]. Ὁ Διονύσιος Παρδαλός, μητροπολίτης Κυνουρίας (Κωνσταντινούπολη 1787 - Ἀθήνα 1852), στὰ χρόνια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ εἶχε ὑπογράψει τὸν ἀφορισμὸ τοῦ πατριαρχείου κατὰ τῶν ἐπαναστῶν. Ἀργότερα, ἀνήκοντας στὸν κύκλο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, τὸ 1839, εἶχε προεδρεύσει τῆς ἱερᾶς συνόδου ποὺ καταδίκασε τὸν Θ. Καΐρη[74]. Πλάι στὸν Διονύσιο, στὴν ἱερὰ μονὴ τῶν Ἀσωμάτων, θὰ ταφεῖ δυὸ χρόνια ἀργότερα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία του, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος[75].

Ὁ λόγος ἐκφωνεῖται στὴν Ἁγία Εἰρήνη· ἂς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ χῶρος εἶχε φιλοξενήσει δυὸ χρόνια πρὶν τὰ ἴδια πρόσωπα, ποὺ παραβρέθηκαν ἐκεῖ μὲ ἐπίσημη ἀποστολή: μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ συνοδικοῦ τόμου γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο, στὴ δοξολογία τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1850, ὁ Διονύσιος διάβασε τὸν τόμο καὶ ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης, ὡς γραμματέας τῆς ἱερᾶς συνόδου, διάβασε τὴ συνοδικὴ ἐγκύκλιο[76].

73. Βλ. *Πρόγραμμα περὶ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Κυνουρίας Διονυσίου, συμβούλῳ παρὰ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ τοῦ βασιλείου. Ἀναπαυθέντος ἐν Κυρίῳ τῇ 21 Ἰανουαρίου 1850*, στό: Φ. Ἠλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθῆκες-Συμπληρώσεις*, Τετράδια ἐργασίας ΚΝΕ ἀρ. 4, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 970 (Α 3015).

74. Βλ. Κων. Οἰκονόμου, *Τὰ Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, Β΄, Ἀθήνα 1864, σ. 589.

75. Κ. Σιβίνης, *Ὑπόμνημα περὶ τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Τεργέστη 1857, σ. 42.

76. Α. Φυτράκης, *Μισαὴλ Ἀποστολίδης*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1964, σ. 32.

ΚΒ΄

φ. 107ᵛ-119ᵛ *νε΄ Περὶ τῆς ὠφελείας τῆς ἐκ τῆς σπουδῆς τῆς ἁγίας Γραφῆς (ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ). Τὸ βιβλίον ἐξ οὗ ἡ διατριβὴ αὕτη μετεφράσθη οὕτως ἐπιγράφεται: Herméneutique sacrée, ou introduction à l' écriture sainte en générale et en particuliere à chacun des livres de l' Ancien et du Nouveau testament, à l' usage des séminaires, par J. Hermann Janssens, prêtre du Diocèse de Liège, et professeur de Théologie. Traduit du Latin par J. J. Pacaud. Nouvelle édition, revue, corregger et augmentée. Tome troisième. À Paris, chez J. J. Blaise, libraire-éditeur, rue Pérou Saint-Suplice No 24 – 1833).*
[στὸ τέλος] *Μετέφραζον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ Ζ΄ Μαΐου τοῦ ͵αωνε΄ Φίλιππος Π. Γρ. Ἀριστόβουλος.*

[Μερικὰ λάθη ποὺ παρατηροῦνται στὸν τίτλο ὀφείλονται σὲ ἀβλεψίες τοῦ Ἀριστόβουλου κατὰ τὴν ἀντιγραφή.]

Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω πότε καὶ ἂν δημοσιεύτηκε τὸ λατινικὸ πρωτότυπο. Ἡ ἔκδοση στὴν ὁποία παραπέμπει ὁ Ἀριστόβουλος (1833) εἶναι τουλάχιστον ἡ δεύτερη· ἀντίτυπό της δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ στὶς κεντρικὲς ἀθηναϊκὲς βιβλιοθῆκες (οἱ παραβολὲς ἔγιναν μὲ βάση τὸ ἀντίτυπο τοῦ Institut de France τοῦ Παρισιοῦ). Πάντως τὸ ἔργο αὐτὸ τυπώνεται σὲ πέμπτη γαλλικὴ ἔκδοση τὸ 1855 –ἀγνοῶ ἂν κυκλοφόρησαν μεταγενέστερες– μὲ μετάφραση «revue par M. L' Abbé Glaire» καὶ «corrigée et augmentée par M. L' Abbé A. Sionnet, Paris-Lyon 1855». Τοῦ συγγραφέα Hermann Janssens δὲν κατέχω τὰ βιογραφικά: ὑποθέτω ὅτι θὰ κινήθηκε στὰ πλαίσια μιᾶς ἱστορίας τῆς Θεολογίας – καὶ πάντως περιθωριακά· ἡ ὑστεροφημία του στάθηκε μᾶλλον ἀνύπαρκτη· ἴσως αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀπουσία τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ ἐγχειρίδια, ἀκόμα καὶ εἰδικότερα γαλλικὰ ὅπως τὸ *Dictionnaire de Théologie Catholique* ἢ ἡ *Biographie Universelle* τοῦ Michaud.

Οἱ δύο παράγραφοι ποὺ μεταφράζονται ἐδῶ, μὲ αὔξοντα ἀριθμὸ 701 καὶ 702 (ἀντιστοιχοῦν στὶς σ. 361-366 καὶ 366-379 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1833) ἐπιγράφονται: «L' Utilité de l' Étude de l' Écriture Sainte» καὶ «Motifs qui doivent déterminer à l' Étude des écritures»· στὸ χειρόγραφο: «Περὶ τῆς ὠφελείας τῆς ἐκ τῆς Σπουδῆς τῆς ἁγίας Γραφῆς» καὶ «Λόγοι καταναγκάζοντες τὴν σπουδὴν τῶν Γραφῶν».

Ἡ μετάφραση αὐτή, μὲ τὶς ὑποσελίδιες σημειώσεις της, ἀποτελεῖ τὴ μόνη προσωπικὴ συμβολὴ στὴ συναγωγὴ ὕλης τοῦ χειρογράφου. Ὁ Ἀριστόβουλος πλησιάζει τὰ εἰκοσιτέσσερα, βρίσκεται στὸν ἕκτο, προτε-

λευταῖο, χρόνο τῶν σπουδῶν του, στὴ λήξη τῆς χρονιᾶς, καὶ δείχνει κάποια ἀστάθεια στὴ γνώση τῆς γαλλικῆς γλώσσας[77] παραθέτοντας στὴ μετάφραση ὁρισμένων λέξεων καὶ τὴν ἀντίστοιχη γαλλικὴ ὁρολογία σὲ παρένθεση. Παράλληλα, φροντίζει ὥστε ἡ μορφὴ τοῦ χειρογράφου νὰ ἀπεικονίζει πιστὰ τὴ σελιδοποίηση τοῦ ἐντύπου καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δείχνει ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ κειμένου, ἔτσι ὥστε τὸ χειρόγραφο νὰ κρατήσει ὀπτικὰ τὴ μορφὴ τοῦ ἐντύπου.

Στὸ τέλος τοῦ μεταφράσματος (φ. 118-119ᵛ) ἐπισυνάπτονται τρεῖς ὑποσημειώσεις συνταγμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο. Στὶς δύο πρῶτες ἀναλύει τὴ στάση τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὸ ζήτημα τῆς ἀνάγνωσης τῶν Γραφῶν ἀπὸ ἱερωμένους καὶ λαϊκούς, γιὰ νὰ τονίσει τὴν ὑπεροχή της ἀπέναντι στὴν ἀντίληψη τῶν παπιστῶν καὶ λουθηρανῶν ποὺ προορίζουν τὶς Γραφὲς γιὰ τὸν κλῆρο ἀποκλειστικά: παραπέμπει στὸν Ἰω. Χρυσόστομο (*Ὁμιλίες*). Στὴν τρίτη ὑποσημείωση ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τῆς παπικῆς ἐκκλησίας, παραπέμποντας σὲ δύο σημεῖα στὸ ἔργο τοῦ Pierre-Claude-Francois Daunou, *Essai sur la puissance temporelle des Papes*. Στὸ τέλος προσθέτει: «Σημ[είωσις] τ[οῦ] Μεταφρ[αστοῦ] ἐκ τ[ῶν] τ[οῦ] Κορ[αῆ]». Πραγματικά, ἡ ὑποσημείωση αὐτὴ εἶναι δάνειο συμπίλημα δυὸ παραγράφων (ἀρ. 44, 40) τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου *Συμβουλὴ τριῶν ἐπισκόπων*, Λονδίνο (Παρίσι) 1820, σ. 33, 51, 53.

Ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Daunou γίνεται πιὰ σὲ ἐποχὴ ποὺ ἔχει ἀμβλυνθεῖ ἢ καὶ λησμονηθεῖ ὁ αἱρετικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου του. Ἡ ἡγετικὴ φυσιογνωμία τοῦ κινήματος τῶν «Ἰδεολόγων»[78] χρησιμοποιεῖται ἐδῶ χάρη στὸ ἀκαδημαϊκό της κύρος καὶ μόνο. Ἄλλωστε, ὁ Ἀριστόβουλος δὲν φαίνεται νὰ ἔχει εὐρύτερη ἐποπτεία τοῦ ἔργου του: κάνει μιὰ συρραφὴ τῶν χωρίων ἀκριβῶς ποὺ ἐπιλέγει καὶ ὁ Κοραῆς. Προσεκτικὰ περιορίζεται σὲ ὅσα σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, τῆς παπικῆς ἐξουσίας, δίχως νὰ ἀγγίζει τὴν ὀξύτατη κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖται στὴν *Συμβουλὴ* γιὰ τὰ «καθ' ἡμᾶς».

Ἡ ἐπαφὴ τοῦ Ἀριστόβουλου μὲ τὸ κοραϊκὸ ἔργο, τὰ χρόνια ποὺ θητεύει στὴ σχολὴ τῆς Χάλκης, μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1854, ζητάει ν' ἀγοράσει τὶς σημειώσεις στὸν Ἰσοκράτη: «Ἐν

77. Σύμφωνα μὲ τὸν ἐσωτερικὸ κανονισμὸ τοῦ 1853, ἡ διδασκαλία τῶν γαλλικῶν ὁλοκληρώνεται στὶς τρεῖς πρῶτες τάξεις, καὶ περιλαμβάνει κλιμακωτά: στοιχειώδη μαθήματα, συντακτικό, καὶ τέλος μαθήματα γαλλικῆς φιλολογίας (ποιητές)· βλ. *Κανονισμός*, 1853, ὅ.π., σ. 16.

78. Βλ. Φίλιππος Ἠλιού, «Στὴν τροχιὰ τῶν ἰδεολόγων: Κοραῆς-Daunou-Φουρναράκης», *Χιακὰ Χρονικά*, τ. Γ', Ἀθήνα 1978, σ. 36-67 καὶ ἰδίως σ. 38, 39, 49.

τῷ σταλέντι καταλόγῳ τῶν τοῦ Κυρίου Προδρόμου βιβλίων ἀνέγνων καὶ τὰς εἰς Ἰσοκράτην Σημειώσεις ἐὰν τοίνυν αὗται εἰσὶν αἱ τοῦ Κοραῆ, ἀγόρασόν μοι ταύτας»[79]· καί, ἀργότερα, στὸν ἴδιο ἀποδέκτη, ὅταν ἡ παραγγελία ἀργεῖ νὰ ἐκτελεστεῖ: «Ἡ δὲ σὴ ἱερολογιότης παρακαλεῖται πέμψαι μοι τὰς τοῦ Ἰσοκρ[άτους] σημειώσεις»[80] – τεκμήρια ποὺ ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ἡ αὐστηρότητα τῶν ἐλέγχων ποὺ συνοδεύουν τὴν ὁποιαδήποτε ἐνέργεια εἰσαγωγῆς ἢ ἐξαγωγῆς ἐντύπου ἀπὸ τὴ σχολὴ[81] δὲν ἀφοροῦσαν πάντως καὶ στὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ. Βέβαια, τὰ βιβλία ἐγκρίνονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ σχολάρχη, καὶ γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος στὰ νεανικά του χρόνια τιμοῦσε τὸν Κοραῆ[82]. Ὅσο γιὰ τὴ στάση τοῦ νεαροῦ μαθητῆ τῆς Χάλκης ἀπέναντι στὸν ἕλληνα διαφωτιστή, ὅπως διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο, θὰ τὴ χαρακτηρίζαμε ἐπιφυλακτική. Τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ σημειώνεται δίχως νὰ γίνεται μνεία τοῦ ἔργου *Συμβουλή*. Ἀκόμα, στὴν ἀντιγραφὴ τῶν χωρίων ἐπιχειροῦνται μικρὲς διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις πρὸς ἀρχαιοπρεπέστερους γλωσσικοὺς τύπους.

Ἂν μέσα ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἀριστόβουλου γυρέψουμε νὰ ἐντοπίσουμε σὲ ποιὸ βαθμὸ καὶ μὲ ποιὸν τρόπο αὐτὴ ἐκφράζει τάσεις τῆς ἐποχῆς, θὰ λέγαμε ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπερίσχυσε ἡ συνήθεια τοῦ κερματισμοῦ: τὸ ἔργο περιχαρακώνεται στὴ φιλολογική του διάσταση, τονίζεται ἡ ἀρ-

79. Ἐπιστολὴ 46, 12 Ἰανουαρίου 1854, πρὸς τὸν ἱεροδιάκονο Πανάρετο, στὴν Κωνσταντινούπολη.

80. Ἐπιστολὴ 48, 11 Φεβρουαρίου 1854 (στὸν ἴδιο).

81. «Βιβλία ... ἐπιστολαὶ καὶ τὰ τοιαῦτα, οὔτε εἰσάγονται οὔτε ἐξάγονται τῆς Σχολῆς εἰμὴ διὰ τοῦ ἐπὶ τούτῳ διωρισμένου ἐπιστάτου»· καί: «Οἱ μαθηταὶ ἐκτὸς τῶν διδακτικῶν βιβλίων δύνανται μὲν ἔχειν καὶ ἕτερα πρὸς ἰδιαιτέραν ἀνάγνωσιν μὴ ἀπάδοντα ὅμως τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ χρηστοηθείᾳ, τῶν δὲ τοιούτων ἡ χρῆσις ἀπαγορεύεται. Ἐπὶ τούτῳ ὀφείλει ἕκαστος διδόναι τῷ Σχολάρχῃ κατάλογον ἀκριβῆ τῶν βιβλίων αὐτοῦ φέροντα καὶ ἰδίαν ὑπογραφὴν καὶ διατηρούμενον ὑπὸ τοῦ Γραμματέως» (*Κανονισμός*, 1853, κεφ. ΙΗ΄, παραγρ. 5, σ. 27, καὶ Κεφ. ΙΕ΄, παράγρ. 2, σ. 25).

82. Τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα διασταυρώθηκαν μέσα στὸ χρόνο ἀνταλλάσσοντας ἐπιστολὲς σχετικὲς μὲ τὴν κοραϊκὴ ἔκδοση τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνα μητροπολίτη Μόσχας (τὴν ἀνατύπωση τοῦ 1827 ποὺ θὰ γίνει μὲ πρωτοβουλία τοῦ Τυπάλδου). Μάλιστα γιὰ τὴν *Συμβουλὴ τριῶν ἐπισκόπων* ἔχει γραπτὰ διατυπώσει τὴν ἐπιδοκιμασία του (*Κατήχησις*, Κέρκυρα 1827, σ. [δ΄]): «σημειώνει τὴν παρουσία της στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, γνωρίζει ποιὸς εἶναι ὁ μεταφραστὴς καὶ τὸν τιμᾶ δηλώνοντας ἔτσι ὅτι δὲν βλέπει ἐναντίον τίνος στρέφεται ἡ αἰχμὴ τοῦ ἔργου στὴν ἑλληνικὴ του παραλλαγὴ» (Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Γύρω σὲ μιὰ Κατήχηση*, ὅ.π., 1981, σ. 189).

χαιογνωσία τοῦ προσώπου καὶ ἀπαλείφεται ὁ,τιδήποτε ἀναφέρεται στὶς ριζοτόμες ἀπόψεις του, ἔστω καὶ στὸ γλωσσικὸ πεδίο[83].

Τὸ ἑπόμενο γράμμα, σταλμένο τὸ Δεκέμβριο τῆς ἴδιας χρονιᾶς (1854) στὸν Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη Κοντόπουλο, στὸ Νέβσεχιρ, ὑποστηρικτὴ τῆς γλωσσικῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ, εἶναι ἐνδεικτικὸ μιᾶς ἀμήχανα ἀπορριπτικῆς στάσης ποὺ υἱοθετεῖται ἐδῶ καὶ τῆς προσπάθειας νὰ καλυφθεῖ μὲ παροιμιακοῦ τύπου ἐκφράσεις ἢ ταυτολογίες[84]: «Περὶ δὲ τῆς Κοραϊστικῆς σου γλώσσης, ἧς καὶ σὺ ἦ (λόγῳ μόνον, ὡς δῆλον ἐκ τῆς σῆς ἐπιστολῆς) ὀπαδός, τῇ αὐτῇ πρὸς σὲ φλεγομένῃ ἀδελφικῇ ἀγάπῃ θαρρῶν, καὶ μηδεμίαν ὑποπτευόμενος παρεννόησιν τῶν γραφομένων μοι, λέγω σοι ἐλευθέρως ὅτι "γενεὰ πορεύεται καὶ γενεὰ ἔρχεται" καὶ "ἄλλα παρ' ἄλλοις καλά", τὸ δὲ ὄντως καλὸν ἐστὶ τὸ ὀρθὸν ποῖον δὲ τὸ ὀρθὸν ἔδειξα ἄν σοι, τό γε ἐπ' ἐμοὶ εἰμὴ ἐκώλυόν με ἀσχολίαι ἕτεραι καὶ σπουδαιότεραι...»

ΚΓ΄

φ. 120-128 *Λόγος ἐπιτάφιος ἐκφωνηθεὶς παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Ἀναστασιουπόλεως Κὺρ Χρυσάνθου ἐπὶ τῇ κηδείᾳ τοῦ ἀειμνήστου πατρὸς πρώην Χαλεπίου Κυρίου Θεοκτίστου, ἐν τῇ κατὰ τὸ Κοντοσκάλιον Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, Ἐλπίδος ἐπονομαζομένης, παρόντων τοῦ τε Σεβασμιωτάτου Γέροντος ἁγίου Καισαρείας Κὺρ Παϊσίου, καὶ τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἁγίου Μελιτουπόλεως Κὺρ Εὐγενίου, ἱερέων τε καὶ Κληρικῶν οὐκ εὐαρίθμων καὶ τοῦ πανδήμου λαοῦ. Ἐν ἔτει ,αωμη΄ Ἰανουαρίου κγ΄ ἡμέρᾳ Παρασκευῇ.*

[στὸ τέλος] *Ἀντέγραφον τῇ ΚΘ΄ Ἀπριλίου τοῦ ,αωνστ΄ ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Λεόντιος Μοναχὸς Ἄνδριος.*

Γιὰ τὴν κηδεία, τὴν ταφὴ τοῦ Θεόκτιστου Χαλεπίου καθὼς καὶ γιὰ τὸν λόγο ποὺ ἐκφωνεῖ ὁ Χρύσανθος Ἀναστασιουπόλεως μνεία γίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Φίλιππο Ἀριστόβουλο, στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, σὲ δημοσίευμα πολὺ μεταγενέστερο τῆς χρονολογίας ποὺ ἀντιγράφτηκε ὁ ἐπικήδειος. Ἡ περιγραφὴ ἀναφέρεται ἀκριβῶς στὴν ἡμέρα τῆς ἐκφορᾶς,

83. Γιὰ τὶς ἐπιμεριστικὲς ἢ καὶ προκρούστειες αὐτὲς μεθοδεύσεις στὴ διαχρονική τους πορεία βλ. Φίλιππος Ἠλιού, «Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ Κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰώνα», *Διήμερο Κοραῆ*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1984, σ. 143-207.

84. Ἐπιστολὴ 80, 10 Δεκεμβρίου 1854.

τὴν Παρασκευὴ 23 Ἰανουαρίου 1848: «τὸ δὲ σῶμα αὐτοῦ "ὡς ὥριμος σῖτος, ὡς ἄλωνος θημονία" συνεκομίσθη καὶ ἐνεταφιάσθη ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τῆς αὐλῆς τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Ζωοδόχου τῆς ἐπιλεγομένης τοῦ Βαλουκλίου. Ἐν τῇ κηδείᾳ αὐτοῦ πλὴν τοῦ ἀπείρου πλήθους καὶ τῶν ἱερέων τῶν συνοικιῶν Ἐλπίδος, Ἁγίας Κυριακῆς, καὶ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Βλάγκας, παρίστατο καὶ ὁ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημῶν σεβασμιότατος ἀοίδιμος Καισαρείας Κύριος Παΐσιος καὶ ὁ τότε μὲν τῆς Ἁγίας Κυριακῆς νῦν δὲ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Βλάγκας ἀρχιερατικὸς προϊστάμενος θεοφιλέστατος Ἅγιος Μελιτουπόλεως κ. Εὐγένιος ὁ ἐκ Πόρου τῆς ἐπαρχίας Ἰκονίου, καὶ ὁ ἀγαπητὸς καὶ ἀχώριστος φίλος τοῦ Θεοκτίστου ἀοίδιμος Ἀναστασιουπόλεως Χρύσανθος, ἀρχιερατικὸς τότε προϊστάμενος τῆς ἐνορίας τῆς Βλάγκας, καὶ ἐξ Ἀρχάλων (Ἐρκιλετίου) τῆς Ἐπαρχίας Καισαρείας ὁρμώμενος καὶ μαθητὴς τῆς σχολῆς τῆς ἱερᾶς παρὰ τὴν Καισάρειαν μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ὃς οὐ μόνον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἀσθενείας παρεφύλαττε τὴν κλίνην τοῦ ἀσθενοῦς παρηγορῶν καὶ βοηθῶν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν θανὴν ἐξεφώνησε τὸν ἐπικήδειον αὐτοῦ λόγον πλειστάκις διακοπτόμενος ὑπὸ λυγμῶν καὶ δακρύων»[85].

Τὰ πρόσωπα ποὺ παρευρίσκονται στὴν τελετή, ὅπως ἐπώνυμα ἀναφέρονται στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο κείμενο τῆς «Συλλογῆς» ἀλλὰ καὶ στὸ δημοσίευμα τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, τὰ ἑνώνει κοινὴ καταγωγή: προέρχονται ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς· ἀλλὰ καὶ κοινὴ πορεία, πέρασαν ἕνα ἱκανὸ κομμάτι τῆς ζωῆς τους στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ περιβάλλον τοῦ πατριαρχείου[86].

85. «Βιογραφικὸν σχεδιογράφημα τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει πανιερωτάτου μητροπολίτου Χαλεπίου κυρίου Θεοκτίστου τοῦ ἐκ Νεαπόλεως Καππαδοκίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Β΄, ΛΔ΄, Κωνσταντινούπολη 1882, σ. 636.

86. Τὰ περισσότερα βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτά, τὰ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Γεδεών. Γιὰ τὸν Χρύσανθο Ἀναστασιουπόλεως βλ. Μ. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ Πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 263. Ἡ σχέση τοῦ Χρύσανθου μὲ τὸν Ἀριστόβουλο διαγράφεται καὶ μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ δευτέρου, ὅπου, ἀπευθυνόμενος στὸν Ἀναστασιουπόλεως, γράφει: «τοῦ μακαρίτου Θεοκτίστου ... τοῦ ὑπὲρ πάντα ὑπὸ σοῦ τιμωμένου. Ναί, πάτερ, σὺ ἀντ' ἐκείνου ἡμῖν πατὴρ εἶ» (ἐπιστολὴ 67, 4 Σεπτεμβρίου 1854). Γιὰ τὸν Εὐγένιο Μελιτουπόλεως ὁ Γεδεὼν σημειώνει ὅτι «ἀπεβίωσε κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1877 τριάκοντα καὶ δύο ἔτη κηρύξας τὸν θεῖον λόγον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τουρκιστί» (*Μνεία*, ὅ.π., 1934, σ. 137 καὶ 382). Ὁ Κάλφογλου, στὸ ἔργο του γιὰ τὴν μονὴ Φλαβιανῶν, τοποθετεῖ λανθασμένα τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου του μιὰ εἰκοσαετία ἀργότερα (*ὅ.π.*, σ. 718-719). Βλ. καὶ γιὰ τὴν ἐπαλήθευση Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, ὅ.π.,

Ὁ Χρύσανθος Ἀναστασιουπόλεως ἔζησε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ κάποιο διάστημα κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Θεοκτίστου, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστόβουλος. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Θεοκτίστου, ὑποκαθιστώντας τον, μεταβλήθηκε μὲ τὴ σειρά του σὲ προστάτη τοῦ Ἀριστόβουλου. Ὁ Εὐγένιος Μελιτουπόλεως στάθηκε πάνω ἀπὸ τριάντα χρόνια ἕνας ἀπὸ τοὺς διακεκριμένους ἱεροκήρυκες στὴν Κωνσταντινούπολη, κινήθηκε στοὺς κύκλους τῶν τουρκόφωνων ὀρθοδόξων τῆς συνοικίας τῆς Βλάγκας καὶ τοῦ Κοντοσκαλίου ὅπου καὶ συναπαντήθηκε μὲ τὸν Θεόκτιστο. Ὁ Παΐσιος Καισαρείας, γεννημένος τὸ 1780 στὰ Φάρασα τῆς Καππαδοκίας, εἶχε βίο παράλληλο μὲ τὸν νεκρολογούμενο μητροπολίτη. Ὄχι μόνο ἀνῆκε στὴν ἴδια γενιά, ἀλλὰ καὶ στράφηκε πρὸς παρόμοιες ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις, ἀκόμα καὶ συμπράττοντας σὲ κοινοὺς σκοπούς: στὴν προσπάθεια νὰ ἀποτρέψει τὴ διήθηση τῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων στοὺς τουρκόφωνους χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς, μετέχει ὁ ἴδιος ὡς ἀρωγὸς ἢ μεταφραστὴς σὲ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες. Ἐνισχύει τὸν Θεόκτιστο στὴν τουρκόφωνη ἔκδοση τοῦ *Κυριακοδρόμιου* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ἀλλὰ καὶ μεταφράζει ὁ ἴδιος στὰ καραμανλίδικα τὴν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνα, μητροπολίτη Μόσχας, ποὺ τυπώθηκε τὸ 1839 στὴν Κωνσταντινούπολη[87]. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ διαδραμάτισαν ἐνεργὸ ρόλο στὶς προσπάθειες τοῦ πατριαρχείου καὶ τῆς ἐκκλησίας νὰ ἀναχαιτίσει, μὲ τὴν ἵδρυση θεολογικῶν σχολείων, τὸ ρεῦμα τοῦ καϊρισμοῦ. Συμμετέχει λοιπὸν ὁ ἴδιος

1932, σ. 282. Γιὰ τὸν Παΐσιο, βιογραφικὲς πληροφορίες δίνονται στὸ Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ὅ.π., σ. 309 καὶ *Ἱστορία*, ὅ.π., σ. 263.

87. Σχετικὰ μὲ τὸ *Κυριακοδρόμιο* βλ. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, I, 55, σ. 180, καὶ Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικαί*, ὅ.π., 1936, σ. 386. Ὁ Κάλφογλου ἀναφέρει πὼς ὁ Θεόκτιστος «ἐπῆγεν εἰς τὴν Πόλιν διὰ νὰ τὸ τυπώσει καὶ ὁ Κ. Παΐσιος ἀρκετὰ τὸν ἐβοήθησεν μὲ μισθὸν τὸ ἔτος 500 γρόσια» (Κάλφογλου, *ὅ.π.*, σ. 267-268). Γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνα βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικαί*, ὅ.π., σ. 409. Ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία τοῦ τέλους τοῦ δέκατου ἕνατου αἰώνα γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ τύχη τῶν προσπαθειῶν τοῦ Θεόκτιστου καὶ τοῦ Παΐσιου ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὸν Κάλφογλου: «Ὁ Παΐσιος τὸν ὁποῖον ἀπασχολοῦσε πάρα πολὺ ἡ εἰσχώρηση τῶν Προτεσταντῶν ἱεραποστόλων στὴν ἐπαρχία του μὴ ἀρκούμενος στὶς διδαχὲς ποὺ ... ἔκαμνε στοὺς λόγους του γιὰ νὰ τοὺς ἀντικρούσει ... μετάφρασε τὴν ἱερὰ Κατήχηση ... τὴν τύπωσε μὲ δικά του ἔξοδα καὶ τὴν ἐμοίρασε δωρεὰν στὸν φτωχὸ κόσμο καὶ σ' ὅλα τὰ χωριά. Τῆς Κατήχησης αὐτῆς καὶ τῶν Κυριακοδρομίων ποὺ μεταφράστηκαν ἀπὸ τὸν Νεαπολίτη διδάσκαλο Θεόκτιστο ὑπάρχουν στὴν βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ πλεῖστα ὅσα ἀντίτυπα. Κατὰ τὴ γνώμη μας τὰ βιβλία αὐτά, ἀντὶ παραμένοντα ἐκεῖ νὰ σαπίζουν, πρέπει νὰ βρεθεῖ τρόπος πνευματικῆς ὠφέλειάς τους μὲ τὸ νὰ μοιραστοῦν δωρεὰν στοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν» (Κάλφογλου, *ὅ.π.*, σ. 381).

στὶς κινήσεις τοῦ Γρηγορίου ΣΤ΄[88], πού, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θνησιγενή τους χαρακτήρα, προμηνύουν τὴν ἀνάγκη ἑνὸς σχηματισμοῦ μεγαλύτερης ἐμβέλειας – ὅραμα ποὺ οἱ κύκλοι τοῦ πατριαρχείου εἶδαν νὰ ἐνσαρκώνεται στὰ κατοπινὰ χρόνια μὲ τὴν ἵδρυση τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἔναρξη τῶν μαθημάτων τῆς Χάλκης τὸ 1844, ὁ Παΐσιος παρίσταται στὴν τελετὴ ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ πατριάρχη[89].

Τὸ ζήτημα τῆς παρουσίας τοῦ Ἀριστόβουλου στὴν ἐκφορὰ δὲν διευκρινίζεται: εἶναι πιθανὸ ὁ νεαρὸς ἔφηβος νὰ ἦταν αὐτόπτης τῆς ταφῆς τοῦ «φιλόστοργου θείου» του, ὁ θάνατος τοῦ ὁποίου σήμαινε ἕναν δεύτερο, μέσα σὲ λίγα χρόνια, ἀπορφανισμό του ἀπὸ πατρικὴ σκέπη. Βέβαια, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς περιλαμβάνεται στὸ ἀνθολόγιο δηλώνει μιὰ προσωπικὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ἀριστόβουλου: τὴν ἴδια μέρα ποὺ στέλνει καὶ τὴν τελευταία του ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν Χάλκη, στὶς 29 Ἀπριλίου[90], ἀντιγράφει, βιαστικά, τὸν ἐπικήδειο μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἄλλου χεριοῦ, σημάδι πὼς τὸ κείμενο δὲν προλαβαίνει νὰ γίνει ἀντικείμενο μιᾶς συλλογικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τοὺς συμμαθητές του.

Συνυφασμένος μὲ τὸ ἱστορικὸ βάρος καὶ τὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο ποὺ κομίζει, προσλαμβάνει, τώρα, καὶ προορισμὸ χρηστικό: πέρα ἀπὸ τὸν ὑμνητικό του τόνο, ὁ ἐπικήδειος συγκεντρώνει τὶς βασικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Θεοκτίστου· κείμενο, λοιπόν, εὐεπίφορο ν' ἀποτελέσει τὴν πρώτη ὕλη, τὸν ἀρχικὸ καμβὰ στὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστόβουλος θὰ ἐναποθέσει τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ μαθητὴς τῆς Χάλκης νὰ συλλέγει μὲ σκοπὸ τὴ βιογράφηση τοῦ Θεόκτιστου. Τὸ ἐγχείρημα θὰ φτάσει τὸ 1882 στὴν ἄρτια, δημοσιεύσιμη μορφή του, ἡ γενεσιουργὸς ὅμως σύλληψη μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ ἐπικήδειου λόγου στὴ χειρόγραφη *Συλλογή*.

Ἡ πρώτη κίνηση τοῦ Ἀριστόβουλου ποὺ ἀποβλέπει στὴ διατήρηση τῆς μεταθανάτιας φήμης τοῦ θείου του ἐκχωρεῖται σὲ κάποιον τρίτο, στὸν Ἠλία Τανταλίδη, τὸν ὁποῖον ὁ νεαρὸς ἀνιψιὸς προτρέπει, τὸ 1851, νὰ συνθέσει ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Θεόκτιστο[91]. Δύο χρόνια ἀργότερα, σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Χρύσανθο Ἀναστασιουπόλεως [92], σημειώνει πὼς ἔλαβε «τὴν χειρόγραφον βίβλον τοῦ ἀοιδίμου θείου» του· «τὴν πολυ-

88. Ὁ Παΐσιος χαρακτηρίστηκε ὡς «συναθλητὴς» τοῦ Γρηγορίου ΣΤ΄ στὶς προσπάθειες ἐξουδετέρωσης τῶν καϊριστῶν. Βλ. Ἀπ. Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 21-22.

89. Ἀπ. Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 45.

90. Ἐπιστολὴ 115, 29 Ἀπριλίου 1856.

91. Φ. Π. Ἀριστόβουλος, *Βιογραφικὸν Σχεδιογράφημα*, ὅ.π., σ. 636.

92. Ἐπιστολὴ 44, 11 Δεκεμβρίου 1853.

πόθητόν μοι ἐδεξάμην βίβλον». Ἀρχίζει νὰ συγκεντρώνει τὰ κατάλοιπα τοῦ Θεόκτιστου· ἔχει ἀρχίσει νὰ κυοφορεῖται ἡ ἰδέα τῆς βιογράφησης: μετὰ τὴ συσσώρευση ἔρχεται σὰν ἐπιταγὴ ἡ δημιουργικὴ μετάπλαση τοῦ ὑλικοῦ. Τὸ 1855 πιά, διατυπώνει ρητὰ τὴν πρόθεσή του: «διότι σκοπεύω νὰ γράψω τὸν βίον αὐτοῦ»[93]. Τότε, συστηματικά, ἀποδύεται στὸν ἀγώνα τῆς ἄντλησης πληροφοριῶν, ἐνεργώντας πρὸς δύο συγκεκριμένες κατευθύνσεις, ποὺ θὰ τοῦ δώσουν, σύστοιχα, τὸ πρόσωπο στὴν ἰδιωτικὴ ἀλλὰ καὶ στὴ δημόσιά του διάσταση: ἀπευθύνεται τόσο σὲ ἄτομα τοῦ στενοῦ του οἰκογενειακοῦ περίγυρου, ὅσο καὶ σὲ πρόσωπα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου μέσα στὸν ὁποῖον κινήθηκε ὁ Θεόκτιστος. Θὰ ἀποταθεῖ γι' αὐτὸ καὶ στὸν τότε μητροπολίτη Χαλεπίου Κύριλλο, ἂν καὶ προσωπικὰ δὲν τὸν γνωρίζει, εἰκάζει ὅμως ὅτι θὰ εἶναι γνώστης καλὸς τῶν βιογραφικῶν τοῦ προκατόχου του. Ἡ βιογράφηση τοῦ προσώπου ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν ἀπότιση μιᾶς ὀφειλῆς: «ποίαν τινὰ εὐγνωμοσύνην δυνηθείην ἂν δοῦναι ἀνδρὶ πρὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν εἰς τὰς αἰωνίους μονὰς μεταστάντι ἢ βιογραφῶν αὐτόν;»[94] Ἐνδιαφέρεται νὰ ἐκμαιεύσει πληροφορίες κυρίως γιὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν πνευματικὴ ὑπόσταση καὶ παραγωγή του. Θὰ σταθεῖ σὲ δυὸ σημεῖα: στὴν χειρόγραφη πραγματεία τοῦ Θεόκτιστου ὅπου ἀναπτύσσει τὰ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἔργο μαχητικό, ἀπαντητικὸ στὸν ἐπίσκοπο «Γρηγόριο τῶν Κατόλικων», καὶ στὸ τετράδιο, χειρόγραφο κι αὐτό, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεόκτιστου, τὸ ὁποῖο ἔχει στὰ χέρια του ὁ Ἀριστόβουλος.

Τὸ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος εἶναι θέμα πού, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τοῦ ἀνθολογίου, παράλληλα ἀπασχολοῦσε τὸν Ἀριστόβουλο καὶ στὴ μαθητική του ζωὴ στὴ Χάλκη. Θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὶς προσλαμβάνουσες ποὺ δέχεται ἀπὸ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Ζοιρνικάβιου, καὶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ θεολογικὴ σχολὴ κυκλοφοροῦν, ἀπὸ τὸ 1852, ἀντίγραφα ποὺ ἀναπαράγουν σὲ πολλὰ ἀντίτυπα ἔργα τοῦ Θεόκτιστου[95].

93. Ἐπιστολὴ 88, 19 Ἀπριλίου 1855, πρὸς τὸν Κύριον Κωνσταντίνο στὸ Νέβσεχιρ. Τὸν ἐπιφορτίζει νὰ συλλέξει γιὰ λογαριασμό του πληροφορίες: «Ἡ δὲ ἔρευνά σου νὰ ἀποβλέπη κυρίως πότε ἐγεννήθη, πῶς καὶ πότε ἀπῆλθεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Προδρόμου, πόσον καιρὸν ἐσπούδασεν μετὰ ταῦτα τί ἔγινεν, πῶς ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν...».

94. Ἐπιστολὴ 91, 1η Μαΐου 1855, πρὸς τὸν Κύριλλο Χαλεπίου.

95. Στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων ἀπόκειται φάκελλος μὲ ἀντιγραφὲς «ἐκ τῶν τοῦ Θεοκτίστου χειρογράφων» μὲ ἔνδειξη «Ἐν Χάλκῃ Φεβρ. 24. 1852», καθὼς καὶ ἔργα σχετικὰ μὲ τὸν Θεόκτιστο (πβ. Κ. Μπόνης, *ὅ.π.*, 140α καὶ 140β). Δὲν ἔχω ἄμεση ἐποπτεία γιὰ νὰ πιστοποιήσω ἂν τὰ δύο χειρόγραφα ποὺ προαναφέρθηκαν

ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὴ φιλονικία του μὲ τὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο. Ὅσο γιὰ τὸ τετράδιο τῶν ἐπιστολῶν, νομιμοποιούμαστε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐπίγονος δὲν κληρονόμησε μόνον τὰ realia, τὰ χαρτιά, τὰ πράγματα, ἀλλὰ καί, μαζὶ μ' αὐτά, τὸν τύπο, τὴν συμπεριφορά, τὸ παράδειγμα.

Ἀργότερα, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1856, ἔχει πάρει πιὰ τὴν ἀπόφαση, ἐπιστρέφοντας στὴν γενέτειρά του, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ ὑλικό: ἡ συναρμογή του καὶ ἡ τελείωσή του θὰ φέρουν στὸ φῶς τὴν μόνη αὐθεντικὰ προσωπική του συγγραφικὴ ἐργασία. Παρόλο ποὺ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του κράτησε μιὰν ἀδιάκοπη ἐνεργὴ σχέση μὲ τὰ γράμματα, αὐτοπεριορίστηκε στὸν διαμεσολαβητικὸ ρόλο τοῦ μεταφραστῆ: στηρίχτηκε πάντα σὲ κείμενα ἄλλων· μοναδική του παρέκκλιση στάθηκε τὸ «Βιογραφικὸν Σχεδιογράφημα» γιὰ τὸν Θεόκτιστο.

Οἱ τάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τὸ ἰδιαίτερο κλίμα τῆς θεολογικῆς σχολῆς μέσα στὸ ὁποῖο γαλουχήθηκε, τοῦ διαμόρφωσαν μιὰν ἀντίληψη ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ὑπηρέτηση ἑνὸς σκοποῦ, τῆς μεταλαμπάδευσης ἑνὸς συνόλου ἰδεῶν στοὺς τουρκόφωνους, παραμερίζοντας ἤ, πιὸ καλά, ἀγνοώντας τὴν ἀνάγκη τῆς ἀτομικῆς ἔκφρασης: σὲ καμιὰ στιγμὴ τῆς ζωῆς του ἡ δημιουργία δὲν ἀναγνωρίστηκε ὡς αὐτοσκοπός.

ΚΔ΄

φ. 128ν-134 *Ἐπικήδειος λόγος ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κ. Μ. Ἀποστολίδου ἐπὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ Θ. Ράλλη.*
[στὸ τέλος] *ὁ παρὼν λόγος ἀντεγράφη ἐκ τῆς ἐφημερίδος «Καρτερία» τῶν Ἀθηνῶν, ἔτος Δ΄, ἀριθμ. 116 1846 Αὐγούστ. 1. ὑπὸ Χαραλάμπου Γεωργίου Φερτεκίδου.*

Τὸ πρόσωπο ποὺ νεκρολογεῖται, ὁ Θεόδωρος Ράλλης, ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τῶν Ράλληδων τῆς Χίου, ἦταν καὶ αὐτὸς ἔμπορος, φίλος τοῦ

ἀποτελοῦν ἀντίγραφα ποὺ γίνονται μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστόβουλου ἢ ἄλλων μαθητῶν τῆς Χάλκης, ἀκόμα καὶ ἂν ἡ «Φιλονικία περὶ θρησκείας ... παρὰ Θεοκτίστου Χαλεπίου ... μὲ τὸν Γρηγόριον τῶν κατόλικων ... 1833-1835» (πβ. Κ. Μπόνης, *ὅ.π.*, σ. 138) ἀποτελεῖ τὸ αὐτόγραφο ἔργο· εἶναι ἄραγε ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρεται ὁ Ἀριστόβουλος στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Κύριλλο τὸ 1855 ἢ ἕνα ἀντίγραφό του μεταγενέστερο; Ἐντάσσεται δηλαδὴ στὰ πλαίσια μιᾶς ἀποκλειστικῆς, προσωπικῆς ζήτησης ἢ περνάει κάποια στιγμὴ καὶ αὐτὸ σὲ μιὰ διευρυμένη χρήση, πολλαπλασιάζεται γιὰ νὰ γίνει ἀντικείμενο μιᾶς συλλογικῆς ἐργασίας τῶν ὑποψήφιων ἱερωμένων τῆς Χάλκης;

Κοραῆ[96]. Πεθαίνει στὶς 24 Δεκεμβρίου 1845. Ὁ ἐπικήδειος τοῦ Μισαὴλ Ἀποστολίδη, ποὺ ἐκφωνήθηκε στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, προαναγγέλλεται σὲ ἀνυπόγραφη «Νεκρολογία» δημοσιευμένη στὴν *Καρτερία*[97] τρεῖς μέρες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ράλλη. Ἀργότερα, ἡ ἴδια ἐφημερίδα θὰ δημοσιεύσει αὐτούσιο τὸν λόγο[98]. Χειρόγραφη ἀναπαραγωγὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ κειμένου βρίσκεται στὴ Σόφια, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Manjo Stoyanov[99].

Ἡ χρονολογία ποὺ σημειώνεται ἐδῶ, 1846, παραπέμπει μόνο στὸ ἔτος τῆς ἔντυπης δημοσίευσης τοῦ κειμένου: ἡ ἴδια ἡ ἀντιγραφὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἔγινε τουλάχιστον μετὰ ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ἀντιγραφῆς τοῦ ἀμέσως προηγούμενου κειμένου, τοῦ *ΚΓ΄*, 29 Ἀπριλίου 1856. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἡμερομηνία συμπίπτει καὶ μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ τελευταίου γράμματος ποὺ ὁ Ἀριστόβουλος συντάσσει ἀπὸ τὴν Χάλκη[100]. Μὲ αὐτὸν τόν, κατὰ προσέγγιση, ἐντοπισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ὁριστικῆς ἀναχώρησής του ἀπὸ τὴ σχολή, ἑρμηνεύεται καὶ ἡ παρουσία τῶν δυὸ διαφορετικῶν χεριῶν τῶν ἀντιγραφέων στὸ χειρόγραφο: πιθανότατα μέσα στὴ βιασύνη τῆς προετοιμασίας τοῦ ταξιδιοῦ ὁ Ἀριστόβουλος βάζει τὸν μοναχὸ Λεόντιο καὶ τὸν Χ. Γεωργίου Φερτεκίδη νὰ ἀντιγράψουν γιὰ χάρη του τὰ κείμενα *ΚΓ΄*, *ΚΔ΄*.

Ἡ οἰκογένεια τοῦ Χαραλάμπου Γεωργίου Φερτεκίδη ἀνήκει στὸν στενὸ κύκλο γνωρίμων τοῦ Ἀριστόβουλου: διατηροῦν οἰκοδιδασκαλεῖο στὸ Νέβσεχιρ[101]. Ὁ ἴδιος ἐργάζεται στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν καραμανλίδικη ἐφημερίδα *Ἀνατολὴ* τοῦ Εὐαγγελινοῦ Μισαηλίδη, καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια συγκαταλέγεται στοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀριστόβουλου.

96. Ἀδ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Δ΄, ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1982, ἀρ. 890, σ. 278-279 καὶ 381.

97. *Καρτερία*, Δ΄, 106, Πέμπτη 27 Δεκεμβρίου 1845, σ. [2]. Στὸ φύλλο αὐτὸ γίνεται περιγραφὴ τῆς ἐκφορᾶς καὶ μνημονεύεται καὶ ὁ λόγος τοῦ Μισαὴλ Ἀποστολίδη.

98. *Καρτερία*, Δ΄, 116, Σάββατο 2 Φεβρουαρίου 1846, σ. [4].

99. Manjo Stoyanov, *Codices*, ὅ.π., σ. 109.

100. Ἐπιστολὴ 115, 29 Ἀπριλίου 1856, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλὶ ὀγλοῦ.

101. *Ἑκατονταετηρίς*, ὅ.π., σ. 48.

ΚΕ΄

φ. 134 *Πρὸς τὸν ἀοίδιμον Πατριάρχην Γρηγόριον [Ε΄] τὸν μαρτυρικῶς ἀπαγχονισθέντα.*
INCIPIT *Γρηγόριος Θεόφρων Πατριάρχης...*
[στὸ τέλος] *ἀνώνυμον ἀντέγραφον Γρηγόριος Φ. Ἀριστόβουλος.*

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν δημοσιεύτηκε ποτὲ τὸ τετράστιχο. Οἱ δυνατότητες ἐλέγχου εἶναι περιορισμένες καθὼς εἶναι ἀνώνυμο καὶ ἀχρονολόγητο. Γρηγόριος εἶναι ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Ἀριστόβουλου, γεννημένος τὸ 1858. Γνωρίζουμε ὅτι πεθαίνει τὸ 1875. Ἡ χρονιὰ αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἕνα terminus ante. Ἀκόμα, ἡ ἀνθολόγηση τοῦ κειμένου εἶναι δυνατὸν νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴ χρονιὰ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν ὀστῶν τοῦ Γρηγορίου Ε΄, τὸ 1871, ἢ τὴν ἑπόμενη, τῶν ἀποκαλυπτηρίων τοῦ ἀνδριάντα του στὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου. Παράλληλα, ξανατυπώνεται στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ ἐπιτάφιος λόγος ποὺ ἐκφώνησε τὸ 1821, στὴν Ὀδησσό, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος.

III

Συνοψίζοντας, θὰ λέγαμε ὅτι, εἰδολογικά, ἀπὸ τὰ εἴκοσι πέντε κείμενα ποὺ σταχυολογοῦνται στὴν συναγωγή, ὀκτὼ εἶναι λόγοι ρητορικοί, δεκατρία ἐπιστολὲς καὶ ἐπιγράμματα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τρία εἶναι δοκίμια θεολογικοῦ περιεχομένου. Τὸ τελευταῖο κείμενο, μεταγενέστερο, δὲν συνυπολογίστηκε· δὲν ἀπευθύνεται στὸν σπουδαστὴ τῆς Χάλκης τοῦ 1853-1856, ἀλλὰ μεταγγίζει στὴν ἑπόμενη γενιά, μὲ ἀπόλυτη συνέπεια, τὰ νάματα μιᾶς παιδείας ποὺ ἀποκτήθηκε στὸ περιβάλλον τῆς Χάλκης. Οἱ ἀναλογίες αὐτές, ἡ ποσοτικὴ ὑπεροχὴ τῶν ρητορικῶν λόγων ἔρχεται σὲ ἀντιστοιχία μὲ τοὺς διδασκαλικοὺς προσανατολισμοὺς τῆς ἴδιας τῆς σχολῆς: ἡ ἀποστήθιση, ἡ σύνθεση καὶ ἡ ἀνάλυση κειμένων στάθηκαν τὰ κύρια γυμνάσματα στὰ ὁποῖα ὑποβάλλονταν οἱ μαθητές[102]. Δὲν ἦταν μόνον ἡ γνώση ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐνσταλαχθεῖ στοὺς ἱεροσπουδαστές, ἀλλὰ καὶ νὰ διδαχτεῖ ὁ τρόπος ποὺ ἡ γνώση αὐτὴ θὰ διαδιδόταν στοὺς λαοὺς τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς βαλκανικῆς. Βασικὸς προσανατολισμὸς τῆς σχολῆς στάθηκε ἡ ἀγωγὴ τοῦ λόγου γιὰ τὴν διάπλαση ἱκανῶν ἱεροκηρύκων.

Προσδιορίζοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου θὰ λέγαμε ὅτι, σ' ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο, συλλέγει τὰ στερεότυπα πάνω στὰ ὁποῖα θὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ρητορικὴ ἐξάσκηση. Κι ἂν θέλαμε νὰ δώσουμε ἕναν ἀποθετικὸ ὁρισμό του, θὰ διαπιστώναμε ὅτι χαρακτηριστικὸ τῆς συναγωγῆς εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ προσωπικοῦ τόνου· βρισκόμαστε στὰ μέσα τοῦ ρομαντικοῦ αἰώνα, ἀλλὰ θὰ ἦταν λάθος νὰ προσμένουμε τὸ ἀνάλογο κλίμα. Τὰ κείμενα ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐδῶ, ὄχι μόνον δὲν συνιστοῦν ἀτομικοῦ στοχασμοῦ ἀποκυήματα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐλεύθερης προαίρεσης ἐπιλογὲς εἶναι.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα ἀναπαράγονται σὲ πολλαπλὰ ἀντίτυπα χειρόγραφα ποὺ κυκλοφοροῦν στὴν σχολή, ἀνάμεσα στοὺς μαθητές, αἴρει τὴν μοναδικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ τετραδίου ἀλλὰ καὶ τῶν κειμένων, ἐνισχύοντας τὴν ἄποψη ὅτι ἡ συναγωγὴ ἀποσκοποῦσε σὲ κάποιου τύπου συλλογικὴ ἐπεξεργασία –ἕνα ἐργαλεῖο προορισμένο καὶ γιὰ ὁμαδικὴ χρήση– σκέψη ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ πρακτικὲς ποὺ ἴσχυαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σχολῆς: «Ὑπῆρχεν ἐν τῇ σχολῇ εἶδός τι συλλόγου φιλολογικοῦ, σκοποῦντος τὴν διὰ κοινῆς συμπράξεως καὶ ἀμίλλης ἐξάσκησιν τῶν μαθητῶν περί τε τὸ γράφειν καὶ τὸ λέγειν ἐπὶ ὑποθέσεων θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν. Ὁ σύλλογος συνεκροτεῖτο ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνωτέρων τάξεων ὠνομάσθη δὲ Φωτιὰς χορεία εἰς ἔνδειξιν τῆς πρὸς τὸ θεῖον Φώτιον ἰδίως ἐποφειλομένης εὐλαβείας ... ἀλλὰ καὶ ὡς πρώτι-

102. Βλ. σχετικὰ *Κανονισμός*, ὅ.π., 1853, Ζ΄, σ. 17-18 καὶ Ι΄, σ. 19.

στον κτήτορα τῆς κατὰ τὴν Χάλκην ἱερᾶς ταύτης μονῆς τῆς ἁγίας Τριάδος ἐξ ἐπισήμου παραδόσεως μαρτυρούμενον»[103].

Οἱ τάσεις ἀνασύνταξης ποὺ διαγράφονται στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια, τάσεις ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ αὐτόχθονου καὶ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ τὰ νέα δεδομένα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἀγώνα καὶ τὰ ἀποτελέσματά του, θὰ κινητοποιήσουν τὸ συλλογικὸ σῶμα ποὺ προβάλλει νέα αἰτήματα καὶ συνθήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα θὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνο τῆς σύστασης ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων. Ἡ ἐπίλυση τῶν ζητημάτων σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο θὰ περάσει μέσα ἀπὸ παράλληλες προσπάθειες διατύπωσης, ὀργάνωσης καὶ διάδοσης τῆς ἰδεολογίας του· συνειδητοποιεῖται, λοιπόν, ἡ ἀνάγκη σύστασης πανεπιστημιακῶν σχολῶν ὅλων τῶν βαθμίδων καὶ ἀξιολογεῖται ὁ ρόλος τους. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σχηματισμὸ τοῦ γένους σὲ ἐκεῖνον τοῦ ἔθνους, τὸ νεοϊδρυμένο κράτος θὰ θέσει καὶ τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα γιὰ τὴν ταυτότητά του καὶ τὴν ἐπιβίωσή του.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐξάπλωσης στὴν Ἀνατολὴ –ὁ προορισμὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ φωτίσει καὶ διὰ τοῦ φωτισμοῦ νὰ κυριαρχήσει– εἶναι τὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο θὰ κυοφορηθεῖ καὶ ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἀνάγκη ἵδρυσης θεολογικῆς σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη[104]. Βέβαια, ἡ χρονικὴ σύμπτωση τῆς ἐπίσημης διατύπωσης τῆς μεγάλης ἰδέας ἀπὸ τὸν Κωλέττη στὴν ἑλληνικὴ βουλὴ τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1844, δὲν ἀποκαλύπτει καμιὰ σχέση

103. Α. Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 77. Ἀπ' ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 78, δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ κώδικες πρακτικῶν ἢ διατριβῶν τῆς Φωτιάδος χορείας, ἑπομένως δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ χειρόγραφο λειτούργησε μέσα στὴν ὁμάδα αὐτήν. Πάντως στὰ χρόνια 1853-1856 ποὺ ἀντιγράφονται τὰ κείμενα ἀντιστοιχοῦν καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖες χρονιὲς σπουδῶν τοῦ Ἀριστόβουλου – πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἐπιβεβαιώνει ἀλλὰ νομιμοποιεῖ τὴν διατύπωση μιᾶς ἀνάλογης σκέψης.

104. Τὸ κλίμα αὐτὸ ἐκφράζει μὲ ἐνάργεια, ἀπὸ τὸ 1835 κιόλας, ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης, παρομοιάζοντας τὸ ἔργο τοῦ Ὄθωνα μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἀλέξανδρου Μακεδόνα: «ὅταν ὅμως τὸν βλέπομεν εἰς τὴν Βακτριανὴν εἰς τὸ κέντρον της συναθροίζοντα ὀγδοήκοντα χιλιάδας παίδων, καὶ χορηγοῦντα εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα διὰ νὰ διδάσκωνται τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, τότε βλέπομεν εἰς αὐτὸν τὸν μέγα βασιλέα καὶ μέγα ἄνθρωπον, διότι συνέλαβε τὴν ὄντως μεγάλην καὶ ὑψηλὴν ἰδέαν νὰ ἐξελληνίσει τὴν Ἀσίαν, ὅ ἐστὶ νὰ φωτίσει τὴν ἀνθρωπότητα». Αὐτά, στὴν ἐπίσημη τελετὴ τῆς ἐγκαθίδρυσης θεολογικῆς σχολῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Βλ. Μισαὴλ Ἀποστολίδης, *Λογίδριον ἐκφωνηθὲν εἰς τὴν ἡμέραν τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ὄθωνος*, Ἀθήνα 1837, σ. 12.

αἰτιακὴ μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Χάλκης ἢ τὴν πρώτη –ἀδιέξοδη– ἀπόπειρα σύστασης σχολῆς στὰ Ἱεροσόλυμα. Ἔχει προϋπάρξει ἡ συγκρότηση μιᾶς ἁλυσίδας θεολογικῶν σχολείων αὐτόνομων ἢ ἐνσωματωμένων σὲ πανεπιστημιακοὺς ὀργανισμούς· πρώιμα ἀκόμα, στὰ Ἑπτάνησα, μὲ τὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, τὸ 1824, καὶ ὕστερα, στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, μὲ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ 1837, ἀλλὰ καὶ τῆς Ριζαρείου, τὸ 1844· τὴν ἴδια χρονιὰ δυὸ αὐτοτελεῖς θεολογικοὶ ὀργανισμοὶ στὶς δυό, πιά, πρωτεύουσες.

Ἡ διαδοχικὴ συμμετοχὴ στὶς κινήσεις αὐτὲς φυσιογνωμιῶν ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης ἢ ἀκόμα κι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμος, ποὺ ἀργότερα θὰ βρεθοῦν ἐμπνευστὲς καὶ στυλοβάτες τοῦ ἐγχειρήματος τῆς Χάλκης, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐμβέλειας τῶν προθέσεων. Μέσα στὴν ἱστορικὴ αὐτὴ χοάνη ὁ Τυπάλδος καίρια θὰ συλλάβει τὴ συνέχεια καὶ τὸ εὖρος ποὺ θὰ προσλάβει στὰ χρόνια του τὸ δίκτυο τῶν νεοπαγῶν ἱδρυμάτων. Τὸ 1844, στὸν ἐναρκτήριο λόγο του στὴ Χάλκη, ἐκφράζει μιὰ συνείδηση ποὺ βλέπει τὴ συνοχὴ τῶν γεωγραφικὰ ἐγκατεσπαρμένων ἑστιῶν, ἐντάσσοντας τὸ φαινόμενο στὰ πλαίσια μιᾶς ἐνιαίας, πανορθόδοξης κοινότητας[105].

Ἡ συγκρότηση ἑνὸς θεολογικοῦ ὀργανισμοῦ ὅπως ἡ Χάλκη, στὴν ἐποχὴ ἑνὸς ἀνερχόμενου κληρικαλισμοῦ, διερμηνεύει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ πατριαρχείου καθὼς καὶ τῶν ἑλλαδικῶν, νὰ ἐξαπολυθεῖ ἕνα ἀντίπαλο δέος στὴ δράση τῶν κάθε μορφῆς ἑτεροδόξων, κίνηση ποὺ ἔρχεται νὰ συνδράμει τὸ κύριο ἐθνικὸ ζήτημα τῆς ἐπιβεβαίωσης μιᾶς ὀρθόδοξης ταυτότητας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ παρουσία τῶν προτεσταντῶν στὰ μέρη τῆς ἀνατολῆς καὶ ἡ διάδοση τῶν ἰδεῶν τους μὲ τὴν δράση τῶν μισιοναρίων, παράλληλα μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ θεοσεβισμοῦ, θεωρήθηκαν λόγοι ἐπαρκεῖς[106] γιὰ τὴν σύμπηξη ἑνὸς πόλου συσπείρωσης τῶν ὀρθοδό-

105. Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 45 (ἀναδημοσιεύει τὸν λόγο τοῦ Τυπάλδου) καὶ πβ. στὴν «Συλλογή», φ. 27-28.

106. «Τὴν περὶ συστάσεως εἰδικῆς θεολογικῆς σχολῆς ἰδέαν συνέλαβε πρῶτος καὶ ἐφήρμοσεν ἐν μέρει ἡ Α.Θ.Π. ὁ κ. Γρηγόριος ἐπὶ τῆς πρώτης αὐτοῦ εὐκλεοῦς πατριαρχείας, ὅτε, καθ' ἡμέραν ἐπιστρεφόντων τῶν ἐκ τῆς Καϊρείου ἀντιχρίστου Σχολῆς ἐν οἷς καί τινες ἱερωμένοι, ἐκρίθη ἐπάναγκες τὸ ἐξαγνίσαι αὐτοὺς διὰ τῶν ναμάτων τῆς ὑγιεστάτης ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἐφ' ᾧ καὶ διωρίσθη ἐν ἔτει 1839 ὁ Ἴμβριος Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, ἵνα διδάσκῃ ἐν τῇ καταντικρὺ τῶν πατριαρχείων κειμένῃ οἰκίᾳ (ἔνθα νῦν ἡ Μεγάλη Σχολὴ) τὰ θεολογικὰ μαθήματα τούς τε ἀπὸ Καΐρου διασωθέντας καὶ τοὺς τῶν ἐνδημούντων ἁγίων ἀρχιερέων ἱεροδιακόνους» (ἄρθρο ἀνυπόγραφο, «Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Δημοσία Ἐκπαίδευσις», *Ἡμερολόγιον Χρόνος*, περίοδος Β΄, ἐπετηρὶς *Νεολόγου* τοῦ ἔτους 1871, Α΄, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 38-39 ὑποσ.)· «ἡ παρ' ἡμῖν παντελὴς ἔλλειψις ἱερατι-

ξων, ποὺ στόχο του εἶχε νὰ προπαρασκευάσει «στρατιῶτες»[107], ἱεροκήρυκες ποὺ θὰ συντελοῦσαν στὴν ἀνάσχεση τῶν αἱρετικῶν ρευμάτων. Οἱ κινήσεις αὐτὲς ὑποθάλπονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πατριαρχεῖο: τῆς ἵδρυσης τῆς Χάλκης προηγήθηκε ἕνα κενό, ἢ μᾶλλον μιὰ προσπάθεια ποὺ δὲν τελεσφόρησε. Ἡ σχολὴ ποὺ κλήθηκε νὰ διευθύνει στὸ Φανάρι κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἐκκλησίας ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός[108], μὲ τὴν ἐνιαύσια διάρκειά της ἴσως νὰ δίνει τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων ποὺ παρεῖχε ἡ στιγμὴ καὶ ὁ χῶρος, τὸν χαμηλὸ βαθμὸ ἐπάρκειας τῶν διαθέσιμων δυνάμεων. Ὅμως, στὶς ζυμώσεις ποὺ θὰ προετοιμάσουν τὴν σύσταση τῆς Χάλκης ἀλλὰ καὶ τὴν μετέπειτα λειτουργία της θὰ πρυτανεύσει ἕνα

κῶν προκαταρκτικῶν Σχολείων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἄλλων Σχολείων ... ἄρσις παντὸς ἱεροῦ μαθήματος μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ '21 προὐκάλεσε τὴν ἀνάγκην τῆς ἱδρύσεως τῆς ἱερᾶς ταύτης σχολῆς ... εἶναι ἱστορικὴ ἀλήθεια ὅτι αἱ κυκλοφορήσασαι τότε ἐπαναστατικαὶ ἰδέαι σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκλόνησαν καὶ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων» (Χρ. Γ. Καλωταῖος, *Παρατηρήσεις ἀπαραίτητοι περὶ τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς*, Ἀθήνα 1864, σ. 9).

107. «...τῆς ἐν Χάλκη δὲ Θεολογικῆς Σχολῆς ἱδρυθείσης τῷ 1844, τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου εὗρε δοκίμους στρατιώτας ἐν γνώσει μὲν τῆς ἱερᾶς ταύτης ἀποστολῆς κηρύττοντας» (Μ. Ι. Γεδεών, «Τὸ κήρυγμα...», ὅ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Η΄, 25, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 203). Τὴν ἴδιαν ἔκφραση χρησιμοποιεῖ καὶ ἀργότερα ὁ Α. Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 21. Στὸ κλίμα μιᾶς πολεμικῆς ὁρολογίας θὰ κινηθεῖ καὶ ἀργότερα τὸ περιοδικὸ ἑνὸς συλλόγου ἀθηναϊκοῦ, ἐκκλησιαστικῶν κύκλων: «ἡμεῖς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκ τῆς σχολῆς ταύτης προσδοκῶμεν γενναίους τῆς ἐκκλησίας μας προμάχους» (*Ἀνάπλασις*, ΙΑ΄, ἀρ. 10, Ἀθήνα 1898, σ. 79). Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ ἕνας ἱεροκήρυκας ἀπὸ τὴν Πάτρα θὰ διατυπώσει μὲ διαύγεια τὴν ἄποψη αὐτή: «...Ἡ ἐν Χάλκη Θεολογικὴ σχολὴ εἶναι ὁμολογουμένως τὸ σέμνωμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Εἶναι ὁ Δούρειος, ὡς εἰπεῖν, ἐκεῖνος ἵππος ἐξ οὗ κατ' ἔτος ἐξέρχονται γενναῖοι στρατιῶται καὶ ὁπλιτοπάλαι τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας ἤτις, εἴπερ ποτέ, πολεμεῖται δεινῶς ἀπὸ ὁμοδόξων καὶ ἀλλοδόξων» (Πολύκαρπος Ι. Συνοδινός, «Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ Σχολὴ καὶ νέος Διευθυντής τῆς αὐτῆς», *Ἀνάπλασις*, ΙΒ΄, ἀρ. 93, Ἀθήνα 1899, σ. 325).

108. Μὲ ἀπόφαση τοῦ Γρηγορίου ΣΤ΄ ἀνατίθεται ἡ σχολαρχία στὸν Κουτλουμουσιανό· βλ. σχετικὰ Γερμανός Γρηγοριάδης, *Ἡ ἐν Χάλκῃ*, ὅ.π., 1907, σ. 22, καὶ Γερμανὸς Στρηνόπουλος, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἱστορικαὶ συμβολαί*, ἀνάτυπο ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τ. 532-533, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 20, καὶ ἰδίως, Σάρδεων Γερμανός, «Ἵδρυσις Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῇ Χαλκίτιδι», *Ὀρθοδοξία*, ΣΤ΄, Κωνσταντινούπολη 1931, σ. 632-3, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἐνέργειες γιὰ σύσταση σχολῆς ἐπισπεύδονται τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1839, μὲ ἔγγραφο τοῦ Γρηγορίου ΣΤ΄, ὅταν οἱ μαθητὲς τοῦ σχολείου τοῦ Καΐρη ἀποφοιτοῦν καὶ ἀρχίζουν νὰ ζητοῦν διδασκαλικὲς θέσεις.

πνεῦμα διεύρυνσης τῶν μελῶν ποὺ θὰ ἐπωμιστοῦν τὴν προσπάθεια. Ἡ στελέχωσή της ὄχι μόνον δὲν θὰ στηριχτεῖ ἀποκλειστικὰ σὲ ἰθαγενεῖς δυνάμεις ἀλλά, ἀντίστροφα, ἡ ἱερὰ σύνοδος θὰ γυρέψει νὰ βρεῖ τὸ ἔρεισμα στὴν βοήθεια τῶν ἑλλαδικῶν[109]. Οἱ ἐνέργειες ποὺ προωθοῦν τὴν ὑπόθεση ἐκπορεύονται ἀπὸ τὴν νέα πρωτεύουσα ποὺ ἀποτελεῖ τώρα τὸν πόλο ἕλξης, πράγμα ποὺ μὲ τὴ συρροὴ ἑνὸς μεγάλου τμήματος ἑτεροχθόνων θὰ προκαλέσει τὶς ἔντονες ἀνησυχίες ἐκείνων ποὺ μπροστὰ στὶς νέες πραγματικότητες ἔβλεπαν τὴν ὑποτίμηση τῆς βασιλεύουσας ὡς ἔκπτωση ἑνὸς ἰδανικοῦ[110]

109. Ὅταν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1840 ὁ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος καλεῖται ἀπὸ τοὺς κωνσταντινουπολίτες νὰ ὑποδείξει καθηγητὴ γιὰ τὴν Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, δίνει ἀπάντηση ἐνδεικτικὴ τῆς μετατόπισης τοῦ κέντρου ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα στὴ νέα πρωτεύουσα: «καλοὶ κἀγαθοὶ οἱ ἐν τοῖς ἐνταῦθα σχολείοις καὶ τοῖς γυμνασίοις Διδάσκαλοι, ἀλλ' οὗτοι πάντες προτιμῶσι τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα» (ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων πρὸς τὸν Ζ. Ζαχάρωφ, στό: Σεβαστοπούλειος Ἀγὼν Κωνσταντινουπόλεως, *Ἔκθεσις τῆς Ἀγωνοδίκου Ἐπιτροπείας ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου*, Κωνσταντινούπολη 1912, σ. 33, καὶ Δ. Σ. Μπαλάνος, *Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ε΄, ἀρ. 11, Ἀθήνα 1936, σ. 3-4). Ἄλλωστε, καὶ ἡ ἴδια ἡ ἵδρυση τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, μετὰ μία τετραετία, ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Τὸ 1858, σὲ ἀνώνυμα παρουσιασμένη βιβλιοκρισία τῆς *Πανδώρας* γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σιβίνη, ὁ Οἰκονόμος ἀναφέρεται ρητὰ ὡς θεμελιωτὴς ἢ ἀνακαινιστὴς «σχολῆς ἀποβλεπούσης τὴν πρὸς τὴν πολιτείαν θέσιν τῆς ἐκκλησίας» (*Πανδώρα*, Θ΄, τ. 201, σ. 222)· ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, σὲ κείμενο ὅπου, ἐνῶ ἐξαίρεται ἡ προσωπικότητα τοῦ Τυπάλδου, θεωρεῖται ἀδιαμφισβήτητο ὅτι συστάθηκε χάρη στὴν πρωτοβουλία τοῦ Οἰκονόμου (Χρ. Γ. Καλωταῖος, *ὅ.π.*, Ἀθήνα 1865, σ. 9 ὑποσ. β). Ἡ θεμελίωση τῆς Χάλκης ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ἐγγράφεται ἀκόμα καὶ συμβολικὰ στὸ χῶρο, στὸ ἴδιο τὸ οἰκοδόμημα: ἐγχάρακτα σὲ μάρμαρο, ἐντοιχισμένα στὴ Β. καὶ Ν. πλευρά, δυὸ δικά του ἔμμετρα ἐπιγράμματα πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας (Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 38-39). Σ' ἐκεῖνον πάλι θὰ ἐναποτεθεῖ κατὰ καιροὺς καὶ ἡ ἐπάνδρωση τῆς θεολογικῆς σχολῆς μὲ τὸ ἁρμόδιο διδασκαλικὸ προσωπικό. Τέλος, ὁ Οἰκονόμος φροντίζει νὰ κληροδοτηθεῖ μετὰ τὸ θάνατό του ἕνα ποσὸ τῆς περιουσίας του στὴν θεολογικὴ σχολὴ (βλ. Κ. Σιβίνης, *Ὑπόμνημα*, ὅ.π., 1857, σ. 39).

110. Ξεδιαλέγω μιὰ ἀπὸ τὶς πάμπολλες μαρτυρίες ποὺ ἐκφράζουν αὐτὴ τὴ στάση· εἶναι σύγχρονη τοῦ χειρογράφου καὶ προέρχεται ἀπὸ σμυρνιὸ λόγιο, μαθητὴ κι αὐτὸν τοῦ Οἰκονόμου, τὸν Ἰκέσιο Λάτρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1855 ἐμμένει: «σήμερον ἡ Ἑλλὰς ἐλευθερωμένη ἅπασα καὶ ἔχουσα τὴν φυσικὴν αὐτῆς καὶ ἀναγκαιοτάτην πρωτεύουσαν τὸ πολυπαθὲς Βυζάντιον» ... «τοῦ λοιποῦ οἱ Ἕλληνες μοναρχούμενοι ἔχουσι μίαν κοινὴν γλῶσσαν, ἓν κοινὸν πολίτευμα, μίαν κοινὴν μεγάλην πα-

Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους καὶ ἡ ἵδρυση τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης ἐναποτέθηκε στὴν πρωτοβουλία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Ταγὸς τῆς πλέον συντηρητικῆς μερίδας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, βρίσκεται ἐγκατεστημένος ἀπὸ τὸ 1834 στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸ ἱστὸ γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ὀργανωθοῦν οἱ ἐνέργειες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν προάσπιση τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκουμενικῆς ἰδεολογίας παράλληλα, ἀπὸ τὶς ὅποιες ἐπιβουλές, ἀπὸ τὴν ὅποια στάση μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπειλοῦσε τὴν συνοχὴ τοῦ ποιμνίου. Ἡ ἵδρυση τῆς Χάλκης, γιὰ τοὺς πρωτεργάτες της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἱστορικούς, ἐντάσσεται στὰ πλαίσια μιᾶς ἀμυντικῆς ἐκδοχῆς τῆς στάσης αὐτῆς· ἡ ἄλλη, ἐπιθετικοῦ χαρακτήρα, ἀποβλέπει στὴν ἄμεση καταδίωξη καὶ καταδίκη τόσο τῶν ἴδιων τῶν ἑτερόδοξων κινημάτων ὅσο καὶ τῶν φυσικῶν φορέων τους. Ἡ ἰδεολογικὴ σκευὴ τῶν ἱεροσπουδαστῶν τῆς Χάλκης ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὴν τὴ διάκριση, κυμαίνεται στὸ ἀνάλογο φάσμα· θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναγνώσει τὰ κείμενα αὐτῆς τῆς συναγωγῆς μέσα ἀπὸ ἕνα τέτοιο πρίσμα: τὰ ἀνθολογούμενα χωρία συνεισφέρουν στὴν ἰδεολογικὴ κατάρτιση τῶν σπουδαστῶν, ἀποτελοῦν τὸ δυνητικό τους ὁπλοστάσιο· κείμενα θεωρητικά, οἰκοδομοῦν τὴν πίστη τῶν «ἱερωμένων τε καὶ ἱερωθησομένων»[111] τροφίμων τῆς Σχολῆς. Ὁ στόχος εἶναι νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ ἐπάρκεια τὰ δυτικὰ δόγματα: αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ὑψηλὴ ποιότητα θεολογικῆς γνώσης ποὺ ἀντανακλᾶται στὸ χειρόγραφο καθὼς καὶ τοὺς ὁρισμένους κοινοὺς τόπους γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους στρέφεται τὸ περιεχόμενό του: τὸ ζήτημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, τὸ σχίσμα, τὸ σύμβολο τῆς πίστεως.

Κοντὰ στὸν Οἰκονόμο θὰ κινηθεῖ ἕνας ὁλόκληρος κόσμος· τὰ ὀνόματα πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς μᾶς παραπέμπουν ἄμεσα ὄχι μόνο στὸ περιβάλλον τῆς σχολῆς ἀλλὰ καὶ στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο· πρόσωπα ποὺ ζοῦν ἀκριβῶς τὰ χρόνια ποὺ συντάσσεται ἡ εἰσαγωγὴ καὶ μετέχουν σὲ δραστηριότητες

τρίδα τὴν ἐθνικήν, τηροῦσαν ἐν μέσῳ αὐτῆς τὸ Βυζάντιον, πρωτεύουσαν φυσικήν, ὀχυράν, σωτήριον, ὡραίαν, ὠφελιμοτάτην καὶ πρὸς αὐτοὺς καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη»· καὶ ἀκόμα: «ὁ Βόσπορος, συνέχων ... τὴν Εὐρωπαίαν καὶ τὴν Ἀσιανὴν Ἑλλάδα, γίνεται πρώτη καὶ κυρία λαβὴ τοῦ ὅλου Ἑλληνικοῦ. Ὁ κατέχων τὸ Βυζάντιον κατέχει τὸ Ἑλληνικὸν» (Εὐθύφρων [=Ἱκέσιος Λάτρις], *Πανελληνίς*, Ἑρμούπολη 1855, σ. ιγ΄, κη΄, λε΄). Τὴν διαχρονικὴ περιπέτεια τῶν ἰδεῶν αὐτῶν παρουσιάζει συνοπτικὰ ὁ Π. Κιτρομηλίδης, *Τὸ Ἑλληνικὸ κράτος ὡς ἐθνικὸ κέντρο*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ βιβλίο *Ἑλληνισμὸς-ἑλληνικότητα, ἰδεολογικοὶ καὶ βιωματικοὶ ἄξονες τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 143-164.

111. Σιγγιλιῶδες γράμμα Γερμανοῦ Δ΄, Ἰούλιος αωμγ΄ (ἀναδημοσιεύει ὁ Ἀπόστολος Μέξης, *ὅ.π.*, σ. 27).

ποὺ ἐγγράφονται σὲ ὁμοιότροπες πρὸς τοῦ Οἰκονόμου κατευθύνσεις. Ἐκεῖνος, μαζὶ μὲ τὸν Μισαὴλ Ἀποστολίδη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο –ὀνόματα ποὺ καὶ ποσοτικὰ ὑπερτεροῦν μέσα στὸ χειρόγραφο– θὰ ἀποτελέσουν, ὡς σχῆμα τριαδικὸ ἢ καὶ μεμονωμένοι, τοὺς συνειδητοὺς φορεῖς προσπαθειῶν ὅσων ἐκδηλώθηκαν στὰ πλαίσια τῆς ἐκκλησίας: εἴτε ὡς κύριοι πρωταγωνιστὲς «στὴ λύση τοῦ δράματος τῆς ἑλλαδικῆς αὐτοκεφαλίας»[112], εἴτε ὡς λόγιοι στρατευμένοι στὴν ὑπόθεση τῆς συγκρότησης θεολογικῶν σχολῶν στὸν ἑλλαδικὸ καὶ ἐξωελλαδικὸ χῶρο, εἴτε ὡς μαχητὲς ποὺ ἀποδύθηκαν στὸν κατὰ τῶν ἑτεροδόξων ἀγώνα μέσα σ' ἕνα διαρκῶς σκληρυνόμενο συντηρητικὸ πνεῦμα, ἰδιαίτερα οἱ δύο πρῶτοι. Ἡ σχέση τῶν τριῶν μεταξύ τους μαρτυρεῖ στενὴ πνευματικὴ συγγένεια ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Γεδεὼν μᾶς παραδίδει· ἀναφερόμενος στὸν πατριάρχη Κωνστάντιο Α΄, σημειώνει:

> «Οἱ πρόκριτοι καὶ οἱ λογάδες τοῦ Γένους κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, κυρίως δὲ οἱ κατοικοῦντες ἐν Φαναρίῳ, καθ' ἑβδομάδα, τοὐλάχιστον ἅπαξ, ἐπεσκέπτοντο αὐτόν, μανθάνοντες καὶ πολλὰ περὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνίοτε δὲ αἱ παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ συναναστροφαὶ προσελάμβανον χαρακτῆρα θεολογικοῦ ἱνστιτούτου ... πρὸ ἱκανῶν ἤδη ἐτῶν, ὁ μακαρίτης ἰατρὸς Ἀθανάσιος Ἡρώφιλος, ἀπελθὼν εἰς Ἀντιγόνου (νῆσον) πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ ἀοιδίμου πατριάρχου ἐμακάρισεν ἑαυτόν, διότι εὗρεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Κωνσταντίου τετράδα θεηγόρων ἀνδρῶν, σύλλογον ἱερὸν ἐκ τῶν εἰς ἄκρον σοφίας ἐληλακότων, αὐτὸν δὴ τὸν Κωνστάντιον, δύο ὁμωνύμως αὐτῷ τὸν ἀοίδιμον Κωνσταντῖνον μέγαν Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων, τὸν εἰς τὴν Θεολογικὴν ἐν Χάλκῃ τοῦ Γένους σχολὴν πάνυ εὐκλεῶς ἐπὶ πολλὰ ἔτη διευθύναντα ἀρχιδιδάσκαλον σεβασμιώτατον Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνον Τυπάλδον, καὶ τὸν τότε ἀρχιμανδρίτην, εἶτα μητροπολίτην Ἀθηνῶν Μισαὴλ Ἀποστολίδην. Ἡ ἱερὰ αὕτη τετράς, τὰ σεπτὰ ταῦτα τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς ἔσω σοφίας δοχεῖα ἤρξατο τότε θεηγορεῖν, εἰς τὰ βάθη τοῦ ἀχανοῦς τῆς θεολογίας πελάγους εἰσδύοντες»[113].

Πίσω ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ διαπλέκονται πολλαπλὲς σχέσεις· ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἐκτείνονται μέσα στὸ χρόνο διατηρώντας τὸ ἰδιαίτερο βά-

112. Γιὰ τὴ δράση τους, πολὺ συνοπτικά, βλ. Γ. Μεταλληνός, *Ἑλλαδικοῦ Αὐτοκεφάλου παρελειπόμενα*, Ἀθήνα 1983, σ. 241 (Συμπεράσματα).

113. Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ὅ.π., 1934, σ. 152, καὶ ὁ ἴδιος, *Ἱστορία*, ὅ.π., 1939, σ. 378-379.

ρος τους – εἶναι οἱ σχέσεις δασκάλου πρὸς μαθητή: ὁ Τανταλίδης ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Μισαὴλ Ἀποστολίδη ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀποστολίδης μαθητὴς τοῦ Οἰκονόμου· ὁ Τανταλίδης, μὲ τὴ σειρά του, οἰκοδιδάσκαλος στὸ γιὸ τοῦ Στέφανου Καραθεοδωρῆ ἀλλὰ καὶ μαθητής, ὁ ἴδιος, τοῦ Καΐρη, συγχρόνως, ὅμως, «συνεργάτης ἀκάματος»[114] τοῦ Οἰκονόμου στὸν κατὰ τῶν καϊριστῶν ἀγώνα. Οἱ περισσότερες εἶναι σχέσεις ὑπαλληλίας – ὅλων ὡς πρὸς τὸν Οἰκονόμο· ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐμφανίζονται ὡς ἰσότιμες: ὁ Οἰκονόμος σὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν Τυπάλδο τὸν ἀποκαλεῖ «πατέρα καὶ ἀδελφὸ ὁμόψυχο»[115].

Στὴν προσπάθειά μας νὰ ὁρίσουμε τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα ποὺ ἀποδεσμεύει ἡ συναγωγή, θὰ βλέπαμε δυὸ ἄξονες ἀναγωγῆς τοῦ ὑλικοῦ: ὁ ἕνας ἀναφέρεται στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν ἑτεροδόξων – κείμενα ποὺ ὑπηρετοῦν τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἄμεσα, δηλαδὴ κείμενα μὲ χροιὰ στηλιτευτική, ἤ, τὰ περισσότερα, παιδευτικῆς ὑφῆς, ποὺ ἀπὸ παράπλευρη κυκλοφορία θὰ φτάσουν στὸ στόχο.

Ὁ ἄλλος ἄξονας εἶναι ἐκεῖνος τοῦ «ρωσισμοῦ»[116] – ὁ ὅρος ἐπίκαιρα πλασμένος τὸ 1854: θὰ παρουσιαστεῖ σὲ κάποια χωρία ποὺ ρητὰ δηλώνουν τὴν προέλευσή τους, τὴν ταυτότητά τους, μέσα στὸ ἀνθολόγιο, ἀλλά, πολὺ περισσότερο, ἐντοπίζεται σὲ ἕνα πνεῦμα ποὺ διαπνέει ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο. Οἱ τίτλοι δὲν καλύπτουν πάντα τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο· τὰ κείμενα συλλέγονται ἐνόσω διαρκεῖ ὁ κριμαϊκὸς πόλεμος καὶ ἴσως αὐτὸ ὑπαγορεύει τὴν ὅλο καὶ ἀσφαλέστερη, γενικευτικὴ παρουσίασή τους.

Ἀνάμεσα σὲ ὅσους ἔβλεπαν τὴν λύση τοῦ προβλήματος διαδοχῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους στὴν ἀνασύσταση μιᾶς αὐτοκρατορίας μὲ ὀρθόδοξο ρῶσο μονάρχη ἐπικεφαλῆς, ἄποψη ποὺ κατεξοχὴν ἐκπροσωπήθηκε ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο, θὰ μποροῦσε νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ὁ Τυπάλδος. Στὴ γραμμὴ

114. Ὁ Τανταλίδης στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Καΐρη. Τὸ 1840, ἀκολουθώντας τὴ γραμμὴ τοῦ Οἰκονόμου, στέλνει ἐπιστολὴ στὸν παλαιό του δάσκαλο, καλώντας τον νὰ ἐπιστρέψει στοὺς κόλπους τῆς ὀρθοδοξίας. Βλ. Μ. Παρανίκας, *Βίος*, ὅ.π., σ. 19, καὶ ἀναδημοσίευση τῆς ἐπιστολῆς σ. 20-21.

115. Ὁ Οἰκονόμος ἀφιερώνει στὸν Τυπάλδο τὸν Α΄ τόμο τοῦ *Περὶ τῶν Ο΄ Ἑρμηνευτῶν* ἔργου του τοῦ 1844: «Τῷ Κωνσταντίνῳ Τυπάλδῳ ... πατρὶ καὶ ἀδελφῷ ὁμοψύχῳ». Τὴν πληροφορία δίνει ὁ Γ. Μεταλληνός, *ὅ.π.*, Ἀθήνα 1983, σ. 196.

116. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ὅρου βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ ἰδεολογικὴ ὑποδομή», *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1983, σ. 403.

αὐτὴ κινήθηκε καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἠγήθηκε τοῦ θεολογικοῦ φυτωρίου τῆς Χάλκης: ὁραματιστὴς μιᾶς ἰδεολογίας τοῦ γένους τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐκείνη ἀρχίζει νὰ βρίσκεται σὲ ὑποχώρηση, δηλαδὴ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ νέες ἱστορικὲς συζεύξεις ποὺ πραγματοποιοῦνται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μὲ τὸ πάντρεμα τῶν ἀρχαίων μὲ τὸ χριστιανισμὸ ἀποκαθιστοῦν τὴν ἑνότητα τοῦ πολιτικὰ κατακερματισμένου ἑλληνισμοῦ, ὁ Τυπάλδος βρίσκεται προσδεμένος σὲ ἕνα σχῆμα παλαιό, πράγμα ποὺ διαφαίνεται καὶ μέσα στὴ συλλογή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως πλευρά, φωτισμένος ὑπέρμαχος τοῦ θεσμοῦ τῶν πανεπιστημίων[117], ἔχοντας συλλάβει ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸν ὀργανικὸ ρόλο ποὺ εἶχε νὰ διαδραματίσει ὁ λόγιος μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο[118], μετέφερε στοὺς μαθητές του ἕνα πνεῦμα ἀκμαῖο, ποὺ ἀντιστρατευόταν τὴν ἀντίληψη τῆς αὐτάρκειας τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου· ἡ ἀναστροφή του μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ κληρονομιά, ἡ γλωσσομάθειά του, ἴσως-ἴσως καὶ τὸ κοραϊκό του παρελθόν, τὸν διαφοροποιοῦσαν, τοποθετώντας τον στοὺς ἀντίποδες μιᾶς ἰδεολογίας συντήρησης ποὺ βρισκόταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια σὲ ἔξαρση στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, καὶ ποὺ δήλωνε γενικότερες τροπές.

Αὐτὸς περίπου εἶναι ὁ κόσμος ποὺ ἀντανακλᾶται μέσα στὸ ἐγκόλπιο τοῦ Φίλιππου Ἀριστόβουλου. Συντίθεται ἀπὸ στοιχεῖα ἀρχαϊκά, ὅπως ἀποτυπώνονται στὸ χειρόγραφο, ἀλλά, παράλληλα, εὐαισθητοποιεῖ τὸν φορέα του σὲ ποιότητες, παρέχοντας ἔτσι τὸ ἐνδόσιμο γιὰ τὴν ὑπέρβασή του: ὁ Ἀριστόβουλος, ἐγκρατὴς μιᾶς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου θεολογικῆς παιδείας, ποὺ δὲν ἀπέκλειε τὴν θύραθεν γνώση –δείκτης αὐτῆς τῆς συνύπαρξης εἶναι τὸ ἀνθολόγιο– βιώνει τὶς ἱστορικὲς διχοτομίες τείνοντας νὰ ἰσορροπήσει τὴν ἀντινομία τους. Δὲν ἀνῆκε στὴ χορεία ἐκείνων ποὺ καλλιέργησαν συνολικὲς ἀντιπαραθέσεις μὲ τὴν κοινωνία τους· ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐποχή του καινοτομοῦσε, προτείνοντας συγκερασμούς, ἐκεῖνος τοὺς ἀποδέχτηκε – στάση ποὺ εὔγλωττα εἰκονογραφεῖται μὲ τὴν πράξη ὀνοματοδοσίας. Βαφτίζει τὰ παιδιά του ἐπιλέγοντας ὀνόματα χριστιανικά, τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, γιὰ τὰ ἀγόρια καὶ ὀνόματα παγανιστικά, παρμένα

117. «Τὰ νέα πανεπιστήμια, ποὺ δὲν ἐγνώριζαν οἱ πρόγονοί μας, ἔδωκαν καὶ δίδουν τῶν ἐλευθέρων βασιλείων ὅλα τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα στερεώνεται ἡ ἀληθινὴ δύναμη ἑνὸς ἔθνους, προχωροῦν οἱ τέχνες κι ἀποκτιέτ' ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος· καὶ κάθε φρόνιμος παρατηρητὴς δὲν ἤθελ' ἀρνηθεῖ ποτὲ πὼς αὐτὰ κρατοῦνε τέτοια θέση στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, ποὺ θέλει θεωρεῖται πάντα ἡ ὕπαρξή τους σημάδι εὐτυχίας ἑνός λαοῦ, καθὼς ἐξ ἐναντίας ἡ ἀνυπαρξία τους σημάδι δυστυχίας» (*Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, ὅ.π., σ. 116).

118. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ στὴν *Ἱστορία*, ὅ.π., σ. λε΄ ἀλλὰ καὶ κστ΄.

ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, γιὰ τὰ κορίτσια: ἰδεώδης ἀπάντηση στὴν ἱστορικὴ διελκυστίνδα, διάθεση γιὰ ἰσοζύγια ἀλλὰ καί, ὅπως καὶ νά 'ναι, ἰδεολογικὰ τὸ προβάδισμα γέρνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀρρενογονίας, δηλαδὴ τοῦ χριστιανισμοῦ· κι ἄλλωστε, πάει καιρὸς ποὺ τὸ ρεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ἐπανέφερε τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα, ἔχει ἀρχίσει τὴν ἀντίστροφή του μέτρηση. Στὰ σημεῖα ὅμως ποὺ ἡ ἀποκόλληση ἀπὸ κάποια παραδοσιακὰ σχήματα ἄφηνε πιὰ περιθώρια καὶ γιὰ ἀτομικὲς λύσεις καὶ ἐπιλογὲς ὅπως ἦταν ἡ διαδικασία αὐτονόμησης τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἱερωμένου, δὲν δίστασε νὰ ἐπιχειρήσει τομές: «Πραγματικῶς δόκιμος»[119] ἱεροκήρυκας ὅταν τὸ εἶδος σπάνιζε, ὅπως βεβαιώνει ὁ Γεδεών, θὰ παραβεῖ τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴ σχέση τῶν ἱεροσπουδαστῶν μὲ τὴ θεολογικὴ σχολή, ἀρνούμενος νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἱερατικὸ στάδιο γιὰ τὸ ὁποῖο προοριζόταν, υἱοθετώντας ὅμως τὴν ἱερατικὴ περιβολὴ σαράντα χρόνια, διδάσκοντας «εἰς ἓν μέρος ἔτη πολλά»[120]. Φεύγοντας ἀπὸ τὴ Χάλκη, γράφει στὴν τελευταία του ἐπιστολή: «Ἐπειδὴ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀποβλέπει μόνην τὴν ἐμὴν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν καὶ ταύτην καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς μου, ἐάν μοι χαρίσει ὁ Θεὸς ζωήν, οὐδεὶς ἔχει τὸ δικαίωμα, οὐ μόνον φίλος ἀλλά, τολμῶ εἰπεῖν οὐδ' αὐτὴ ἡ προσφιλεστάτη μου μήτηρ ἐπιβαλεῖν μοι τὸ ἐαυτοῦ θέλημα. Ἄλλως καταστρέφεται τὸ τιμαλφέστερον τοῦ Παναγάθου Θεοῦ δῶρον, ἡ ἐλευθερία»[121].

Οἱ βουλές του διαμορφώνονται τότε, στὴ Χάλκη, καὶ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του δὲν θὰ ἀνατραποῦν. Τέσσερις, σχεδόν, δεκαετίες ἀργότερα, στὴν διαθήκη του, κληροδοτώντας λιγοστὰ βιβλία ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη του στὴ σχολὴ τοῦ Νέβσεχιρ, ἀνάμεσα στοὺς τίτλους θὰ μνημονευτοῦν καὶ τὰ βοηθήματά του τῆς *Συλλογῆς*: ὁ Ζοιρνικάβιος, τὰ σλαβονικὰ τοῦ Τυπάλδου – ἴσως ἔτσι νὰ συντελεῖται ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς συνέχειας[122],

119. Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ὅ.π., 141.

120. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, ὅ.π., 102.

121. Ἐπιστολὴ 115, πρὸς τὸν Κωνσταντίνο Φερτεκλὶ ὀγλοῦ, στὴ Νεάπολη, 29 Ἀπριλίου 1856.

122. Ἡ διαθήκη του, κατατεθειμένη καὶ αὐτὴ στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, φέρει τὴ χρονολογία *Ἰούνιος 1894* (Ἔγγραφα, Καππαδοκία, Περιφ. Νεάπολης, ἀρ. 121). Γιὰ τὴν πολύχρονη παραμονὴ τῶν συγκεκριμένων ἔργων στὴν ἀτομική του βιβλιοθήκη θὰ λέγαμε πὼς ὑπολανθάνει μιὰ σημασιολογικὰ φορτισμένη σχέση του μὲ αὐτά, μὲ τὰ ἔργα ἢ καὶ μὲ τὰ πρόσωπα: σύμφωνα μὲ τὸν *Κανονισμὸ* τοῦ 1845, οἱ μαθητὲς ποὺ διακρίνονται παίρνουν ὡς βραβεῖο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἴδιου τοῦ σχολάρχη –δηλαδὴ τοῦ Τυπάλδου– ἕνα βιβλίο. Ὁ συσχετισμὸς ἐδῶ δὲν θὰ ἦταν, πιστεύω, ἄτοπος.

ἡ ἐνοποίηση. Ἡ χειρονομία μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ στὴ συναισθηματική της διάσταση –μπροστὰ στὸ φάσμα τοῦ θανάτου τὸ «rosebud», ἡ ἐπιστροφὴ σὲ μιὰν ἀπόμακρη νεότητα, στὰ χρόνια ποὺ ἀρτιώθηκε πνευματικὰ– ἀλλὰ παράλληλα μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ἴδιες οἱ δομὲς τῆς κοινωνίας ποὺ τὸν ἐξέθρεψε ἔμειναν ἀνάλλαχτες ἤ, πιὸ σωστά, πὼς οἱ ἀδράνειες τοῦ χώρου μέσα στὸν ὁποῖο διέγραψε τὴν καμπύλη τῆς ζωῆς του στάθηκαν ἰσχυρότερες ἀπὸ τὶς ὅποιες μεταβολές: ὁ Ἀριστόβουλος ὅρισε γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸ ρόλο τοῦ δασκάλου, γιὰ νὰ συμπορευθεῖ στὴν ἐκστρατεία φωτισμοῦ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς· μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μεταβίβαζε τὴν ἀρχικὴ περιουσία του, ἀποτύπωνε στοὺς μαθητές του τὰ σημάδια ἐκεῖνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος εἶχε γιὰ πάντα σφραγιστεῖ στὰ χρόνια τῆς Χάλκης.

Ἀπρίλιος 1984 – Ἰανουάριος 1986 ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Συμβαίνει τοῦτο τὸ παράδοξο: στὸ ποσοστὸ ποὺ ἐνστερνιζόμαστε καὶ ἀφομοιώνουμε κάποιες ἰδέες τῶν ἄλλων, ὅσο ἀποδεχόμαστε τὶς ἑρμηνευτικὲς γραμμὲς ποὺ ἐμπερικλείονται στὰ γραφτά τους, τόσο ἡ σήμανση, δήλωση τῆς ὀφειλῆς μας, τῶν δανείων, ὑπὸ τύπον παραπομπῆς, ἀποβαίνει ἀκατόρθωτη – πολλὲς φορὲς μάλιστα, οἱ ὅροι παρουσιάζονται ἀντιστρόφως ἀνάλογοι. Κι αὐτὸ γιατὶ ἡ ἄντληση δὲν εἶναι μία, κατ' ἀποκοπήν, καὶ ἡ εἰσροὴ τῶν ἰδεῶν δὲν εἶναι προσμετρήσιμη ἀφοῦ κυλάει στὰ ρεύματα τῆς σκέψης μας καὶ στὰ διάκενα τῶν κειμένων μας.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ στηρίχθηκε στὶς μελέτες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ποὺ ἐστιάζονται στὸν δέκατο ὄγδοο καὶ δέκατο ἔνατο αἰώνα· ἡ συναγωγὴ τῶν δημοσιευμάτων του γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὸν Ρομαντισμὸ ὑπῆρξαν γιὰ μένα *τὸ μέγα ἀγκωνάρι*. Ὅμως, τούτη ἡ δουλειὰ πολλὰ χρωστάει ὄχι μόνον στὰ ἔργα μὰ καὶ στὴν προσωπικὴ παρουσία καὶ γενναιοδωρία τοῦ ἴδιου τοῦ Κωνσταντίνου Δημαρᾶ ἀλλὰ καὶ τοῦ Φίλιππου Ἡλιού – ποὺ στάθηκαν κοντά μου. Ἀκόμα, ὀφείλει πολλὰ στὴν ἱστορικὴ ὀξυδέρκεια καὶ συνολικὴ εὐαισθησία τοῦ Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη ποὺ διάβασε τὸ κείμενο στὴν τελική του μορφὴ προτείνοντας βελτιώσεις. Τέλος, τὸ μεγάλο εὐχαριστῶ ποὺ θὰ ἔλεγα στὸν Ἀλέξη Πολίτη, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ διατυπώνεται, ἠχεῖ συμβατικά: σίγουρα πάει μακριὰ καὶ πέρα ἀπὸ μιὰ συνήθεια ἀνταλλαγῆς ὀνομάτων καὶ πραγμάτων ποὺ πάντως, ἀκόμα καὶ ἀπὸ μόνη της, στάθηκε ἀπελευθερωτική.